

UNAYPACHA

Rimanakuypaq

I Wata, 01 Yupa, 2021 diciembre, Andahuaylas-Apurímac

ISSN: 2810-8272

PACHAMAMA: RUNAKUNAPA KAWSAKUYNINPI

Mauro A. Donayres Muñoz / Luis A. Caira Huanca / José Pardo Gómez /
Máximo Contreras Cana / Antonio Rodas Antay / Luis Mujica Bermúdez /
Gavina Córdova Cusihuamán / Heberth Loa-Gonzales /
José C. Arévalo Quijano / Percy Borda Huyhua / Riyna Aguillar Quispe

UNIVERSIDAD NACIONAL
JOSÉ MARÍA ARGUEDAS

UNAYPACHA

Rimanakuypaq

I Wata, 01 Yupa, 2021 diciembre, Andahuaylas-Apurímac

ISSN: 2810-8272

PACHAMAMA: RUNAKUNAPA KAWSAKUYNINPI

Mauro A. Donayres Muñoz / Luis A. Caira Huanca / José Pardo Gómez /
Máximo Contreras Cana / Antonio Rodas Antay / Luis Mujica Bermúdez /
Gavina Córdova Cusihumán / Heberth Loa-Gonzales /
José C. Arévalo Quijano / Percy Borda Huyhua / Riyna Aguilar Quispe

UNIVERSIDAD NACIONAL
JOSÉ MARÍA ARGUEDAS

UNAYPACHA

Rimanakuypaq

I Wata, 01 Yupa, 2021 diciembre

Unay pachamantañam qillqaq runakuna ruwasqankuta qawarichiya munanqaku.
Sapakamam yachasqankumanhinam qawasqankuta, riqsisqankuta, taripasqankuta
ukusunqunpi kaqkunatapap rimanakuyapaq qawarichiya munachkarqanku unay pachapaq.

QISPICHIQ HUÑU:

Umalliq:

Luis Mujica

Puririchiq huñu:

José Carlos Arévalo (Unajma), Hilda Huayhua (Unamba), Olinda Suaña (Unajma),
Vicente Torres (Unsaac), Wilmer Rivera (Unsch), Gavina Córdova (Unajma), Pablo Landeo,
Jermani Ojeda (Universidad de Texas), Hipólito Peralta (Upch).

Hawa suyukunapi yachaq huñu:

César Itier (Institut National des Langues et Civilisations Orientales, Francia);
Gustavo Solís (Universidad Nacional Mayor de San Marcos, Perú);
Teófilo Laime (Universidad Nacional de San Andrés, Bolivia);
Lelia Inés Albarracín (Universidad Santiago del Estero, Argentina);
Yana Lucila Lema (Universidad de las Artes, Ecuador);
Carlos Molina-Vital (Universidad of Illinois, Urbana-Champaign, USA);
Félix Julca (Universidad Nacional Santiago Antúnez de Mayolo, Perú);
Serafin Coronel-Molina (Universidad de Indiana, USA).

Yanapaqkuna:

Erika Loa, Aníbal Bellido, Javier Leguía, Mery Salas, Yaneth Arévalo, Joselyn Mendoza

Allchaqkuna:

Gavina Córdova, José Pardo, Sergio Cuellar

Siqiq:

Erik Galindo

Kamachiqkuna:

- © Universidad Nacional José María Arguedas
- © Departamento Académico de Educación y Humanidades
- © Escuela Profesional de Educación Primaria Intercultural
- © Unaypacha.
- © Grupo de Investigación de Conocimientos Andinos (GICA)

Tupana:

Jr. Juan Francisco Ramos N° 380. Andahuaylas – Apurímac.
Chaskiq: unaypacha@unajma.edu.pe / gica@unajma.edu.pe / quechuatinkuy@gmail.com

Suñaqkuna:

Ex Becarios de la Comisión Fulbright del Perú: Jermani Ojeda, estudiante de doctorado Universidad de Texas,
Austin; Nico Suárez, instructor de quechua, Universidad de Pensilvania

ISSN: 2810-8272

© Universidad Nacional José María Arguedas

Jr. Juan Francisco Ramos N° 380. Andahuaylas – Apurímac.

unaypacha@unajma.edu.pe / gica@unajma.edu.pe / quechuatinkuy@gmail.com

Hecho el Depósito Legal en la Biblioteca Nacional del Perú N° 2021-13808

Tiraje: 1000 ejemplares. Diciembre 2021

IMPRESION ARTE PERU SAC

Jr. Orbegoso 249 - Breña.

contacto@impresionarteperu.com / 999 698 361

Lima-Lima

Qispichiqpa willakuynin: Qillqasqakunapa ima nisqamqa, sapa qillqaqpa makinpim tarikun.

PATACHAYNIN

Qawarichiy:
Luis Mujica

YACHAYKUNA

Pachamamanchikmanta yuyaymanasqa. 11
Mauro A. Donayres Muñoz

Tukuypacha: pachamamanchik qawariy. 15
Luis A. Caira Huanca.

Wayraman yakuwan rimay 20
José Pardo Gómez.

Pachamama. 25
Máximo Contreras Cana

RIQSIYKUNA

Taqwirisunchik maymanta kasqanchikta, kallpawan sumaq 31
kawsayman aypanapaq.
Antonio Rodas Antay

Pachamamapiqa hawkam tiyana. 35
Luis Mujica Bermúdez

Aqupampa willakuywan hamutay. 39
Gavina Córdova Cusihuamán

MUSYAYKUNA

Sisariypa suñakuynin. 45
Heberth Loa-Gonzales

Pachamamawan kawsaqchanpi rimarisunchik. 49
José C. Arévalo Quijano

Andahuaylaspaq. 52
Percy Borda Huyhua

Sapsiy. 56
Riyana Aguillar Quispe

YUYAYRIYKUNA

Lliwyaq: *Pablo Landeo Muñoz.* 63

Muhu: Congreso Internacional en Lengua Originarias-Rimarisun 64
Perú 2020.

Ordenanza N° 2392-2021, ayllusimikuna Limapi rimanapaq. 65

Ordenanzata N° 022-2021-MDT Talaverapi qichwasimi mastarinapaq 65

Congresoman qillqa apachisqa. 66

Yaykuynin

Unaypacham kay yupawan, unay pachamanta, ichaqa unay pachapaq paqariyakamuchkanman. Unaypachaqa qillqaqninkunaraykum sayarimun, hinallataqmi ñawinchaqninkunaraykutaq kawsakunqa. Chaymi kunan pachakunapiqa runakunapa munasqankumanhina imapas puririnqa.

Sapa qillqaqmi yachasqanmanhina –llaqtankunapi kayninkurayku-pachamamamanta yachayninkunata qillqasqanpi riqsichiya munanku. Ñawpaq yachaykunata lliw ñawinchaqkunapaq rikurichimunku. Kay yupapiqa tawa kallmapim qillqakunata mastarimuniku.

Qallarinaq, Yachaykuna mitapim taripasqa hamutasqa qillqakunata churamuniku. Mauro A. Donayres, Pachamamanchikmanta yuyaymanasqay qillqa sutiyuqta qumuwanichik. Chaypim imayna pachamamapa qupuyninmanta qillqan, hinallataqmi, kikinpi pakasqanta rimaspa yuyarichin. Chaymanta, Luis A. Caira, Tukuypacha: pachamamanchik qawariy qillqapi, imaynas mamapachaqa chakrakunata, uywakunata, sallqakunata, runakunata ima uywan.

Hinallataqmi, José Pardo Wayraman yakuwan rimay qillqapi, pachamamapa wawankunamanta, yaku, wayra, kawsaymanta ima qillqaykun. Chaymanta, Máximo Contreras, Pachamama, qillqa sutiyuqta, imaymana runapa ruwasqanta pachamamaman haywarikusqamanta qillqan.

Iskay kallmapi, Riqsiykuna mitapi, Antonio Rodas Taqwirisunchik maymanta kasqanchikta, kallpawan sumaq kawsayman aypanapaq qillqapi, llaqtakunapa puririyninmanta willakun. Chaymanta, Luis Mujica Pachamamapiqa hawkam tiyana qillqapi, Bolivia chaymanta Ecuador suyukunapi “allin kawsay” sayarichisqankuta riqsichispan wakin qichwasimi ayllukunapa nisqanta qatipaspa “hawka kaywan” tupachin. Chaymanta, Gavina Córdova Aquapampa willakuywan hamutay qillqapi, qichwasimillapi qillqasqa willakuypa sunqunta riqsirichin hinallataq munaqninkuna ñawinchanankupaq minkarikun.

Kimsa kallmapi, Musaykuna mitapi, Heberth Loa-Gonzales Sisariypa suñakuynin willakuyta haywankamuwanichik. Chaymanta, José C. Arévalo Quijano Pachamamawan kawsaqchanpi rimarisunchik willakuyta aypuykamuwanichik. Hinallataq Riyna Aguilar Sapsiy harawita hayqaykamuwanichik.

Tawa kallmapi, Yuyayriykuna mitapi, ruwasqa maytukunapa sutinkunata riqsichiniku. Pablo Landeopa musuq qillqasqan Lliwyaq sutiyaqta qawarichiniku. Chaymanta, Muhu: Congreso Internacional en Lengua Originarias-Rimarisun Perú 2020. Hinalltaq, tayta Jorge Muñoz Wells, Alcalde Metropolitano Limapí kaq Ordenanzata N° 2392-2021, ayllusimikuna Limapi rimanapaq aypuykamuniku. Hinallataq, Talavera llaqtapi Ordenanza N° 022-2021 MDT umalliqninkuna sayarichinku. Chaymanta, tukunapaq, Congresoman qillqa apachisqata, qichwasimi mana usuchisqa kananpaq kaypi churaykuniku.

Luis Mujica Bermúdez
Umalliq

YACHAYKUNA

UNAYPACHA
Rimanakuypaq

Pachamamanchikmanta yuyaymanasqay

Mauro A. Donayres Muñoz
Anqara Chaski
anqarachaski@hotmail.com

Chumasqa: Kay qillqapiqa imayna pachamamapa qupuynimanta nin; muyusqallanpim kawsaykunata qispichin. Runa mana allinta uywaptin piñakun, hinallataqmi, kikinpi pakasqanta rimaspa yuyarichin.

Sumilla: En este artículo desarrolla las maneras de dar de pachamama; además, presenta lo que cíclicamente produce. Asimismo, menciona como pachamama manifiesta lo que contiene en sí.

Yaykuynin

Pachamamanchikmanta rimasqa manachiki tukuyninpas kanmanchu, aswanqa sapa tarisqanchikpi manam lliw kamasqantachu riqsinchik. Sutinqa manam allpallamantachu paqarimun, aswanqa tiqsi muyuntintam wichqan, chaymi mana rimayllawanqa riqsiykuytapas kamachwanchu.

Runakunaqa maypi tiyasqanchikpim pachamamanchiktaqa unanchakunchik, wakinmi kawsaykuna ruruchinapaq, wakinqa uywakuna qispichinapaq, hukkunañataq chikikunamanta utaq hapisqakunamanta harkawananchikpaq, chayraykum sumaq kuyakuyllawan maypipas mamanchiktaqa imachatapas haywarikuspa qunakunchik.

Paytaqmi kay pachapi kaq kawsaykunapa unanchaqnin, kikinpa ñawinpi wachasqan, uywasqanpas kanchik. Pay munaptinmi mikusqapas, mana mikusqapas kawsayta tarinchik.

Kawsay qukuq kasqan

Pachamamanchikqa pachakamaqpa unanchasqanmi, paymi intiwan, killawan, hatun mayupi quyllurkunawan kуска unanchasqa karqa, paykunawan kuskataq wayrapas, kuychipas, lastapas, parapas, turumanyapas, illapakunapas rimanakuypi kamachisqallan kanku. Paytaqmi kay pachapi kaq kawsaykunapa unanchaqnin, kikinpa ñawinpi wachasqan, uywasqanpas kanchik. Pay munaptinmi mikusqapas, mana mikusqapas kawsayta tarinchik.

Muyullapi kawsay qispichisqan; imapas pachamamanchikpa hawanpiqa muyuqllam, chayqa manam yanqapi muyuyllachu,

ichaqa pacha risqanmanhinam aswan musuq tikraykunaman mastarikun, chayhinam musuq kawsaykunapas ikllirimunku, wiñaspañataq rurunku, chayhinaspañataq puchukayninman chayaspanku, rurunmanta musuqmanta kawsarimunku

Ancha pacha risqankunapim mamapachanchikqa muyuytakama muyun, chayhinapi kallpachakuspaq sumaq kawsayta quwanchik. Hinam ima rurananchiktapas kamaykachin, watapas killakunapi rakisqa muyunku, kawsay uku mitakunapas, muyullantaqmi, punchawpas risqallanwanmi muyuyllanpi achikyapapas, tutayanpas; hina kasqanpim runapa kawsaykuna tarpusqan, uywakuna uywasqan, llapa llamkayninkuna, mikusqankuna, rayminkunapas muyusqallanpi kuti tikramun.

Pacha qapaq qawariy qispisqanmanta; runaqa paqarisqanmanta pacham pachamamamantaqa yuyaywan hamutaspanpas, qapaq kaynimantaqqa ancha aypanraqchu, aswanmi pacha risqankunapiqa iñiynintapas ñakaspan, mana kawsaqtahinañachu hapinku. Pachamamanchikqa kawsanmi, yuyayniyuqmi, allin rurasqawan kusikunmi, mana allin rurasqanwanqa llakikuspan waqan, ancha kuyakuyninpi sumaqlata uywawanchikraq.

Huk kawsaypi kaq runakunaqa manam chaytaqa riqsinchu, chayhinapim imanpas chaninyuqta tarirquspaqqa, qulluchiylapi rinku, aswan qatankunata qimpiyquspa, uruhina suksuchkanku, mana yupaychaspas, hurqusqanku kawsaynintapas mana kutichispanku. Hinam runakunaqa mana allin yuyayniyuq kasqanpi qupakunawan, qillikunawan qanrachachkanku, chaywanqa kikillankupaq wañuynikuta maskachkanku. Nawpaqmantaraqmi pachamamaqa kawsay qukuq kasqanrayku, ancha yupaychaspas karqa, paymi llapan kawsaykunapa samayninta hatallin, hinaspapas mana kaqkunataqa puchukachispan, allinpaqña musuqmanta tikrarqachin

Pachamama piñakuynin

Mana allinkunamanta harkakusqan, hinaspa maqakusqan; Pachamamaqa piñakuyniyuqmi, paypas ñuqanchikhina piñakuqmi, ichaqa kuyawaspanchik waranqantin watakuna kawsayta quwanchik. Runaqa pisi yuyayninpi kkillanpaq munaq kaqmi, qullqipa atiyinwan apukayta, qapaq kayta munanku, chaymi pitapas saruspanku kamachikuq kayman atipakunku, chayarquspaqa pachanchikmanta llullawan suwakuyllapi, wanllakuyllapi, rantikuyllapi, purinku.

Chay millaykunaqa runakunapa puchukaynintam maskanku, Pachamamaqa kirisqañam kachkan, chay kirikunam

**Hinam runakunaqa
mana allin
yuyayniyuq kasqanpi
qupakunawan,
qillikunawan
qanrachachkanku,
chaywanqa
kikillankupaq
wañuynikuta
maskachkanku.**

**Pachamamaqa
anchatam pakasqa
yachaykunata
uywan, hinataqmi
achka chiku
unanchakunatapas
qawachiwanchik,
chaymi muyuy
kawsaypi
rurananchikta
willawanchik;
chayhinam
kawsaykuna
mirachiytapas
atinchik.**

unquykunatapas paqarichimun, piñakuyninmi wakinpiqa yarqaymanta kanapaq unanchawanchik. Paymi intita, qasata, wayrata, yakuta chaypi kamachikun, mana para kaptin usyaywan llapa ima wañunanpaq, chayhinallamanmi qasapas chirivan kawsay wañuchinanpaq. Hukkunapiqa anchata parachispan llapa kawsaykunata tuyturqachin, aywankuwan, llullawan aparqachin, hinam wayrapas quntirqamuspan kawsaykunataqa sapinmantapas hurqurqamun, hinam huk suyukunamanta aqaruwaykunatapas apamun, chaykunaqa pisi pachallam kawsaykunatapas sapintinta mikurqunku.

Pachamamanchiktaqa imaraykupas manam kamichwanchu, turyachwanchu, pinqachwanchu, manataq ñakanchikmanchu, payqa piñakurquspaqa ima mana allin unquytapas rataykarqachiwachwanmi. Kaykunaraykum antaykirulla, sumaq sunqulla, llampullata rimapayana, chay hinasqapim payqa imapas haywarikusqapi sumaq kusikuywan kawsayta quwanchik, munasqanchiktapas kusatam qispiykachillanqa.

Wakin qapaq yayakunawan rimanakuspam, pachamamaqa, manam sapallanchu kawsan, llapan qapaqkunawanmi rimanakuypi purin, yakutam sumaqla pacha parqunanpaq kamachin, intipas quñirisanmi waspiypi yakutaqa hanaqman apan, chay waspiy chirisqa musuqmanta urqupi apukunaman yuraq punchuwan pachachin. Intitaqmi rawrayninwan yakutaqa chulluchin, chaywanmi pachaqa mana tukuq yakuyuyq tarikun.

Hinallam pachaqa wayrata kamachin; wayram sumaq samayninchikta chuyanchan, mana purispanqa aswanchiki wayraqa miyuyarquspan wañuchiwanichikmanpas. Hinam wakin qapaq kaqkunawan rimanakusqanqa, apukunawan, willkakunawan, hirkakunawan, qaqakunawan, wayqukunawan, pukyukunawan, quchakunawan rimanakuspanmi, imam ruranankuta, imapas mirachinankupaq, allin ruranankupaq kamachinakuspa, yanapanakunku.

Uyarinakuspa rimasqan.

Pachamamaqa manam upachu, manam apllachu, payqa ancha sumaq chuya rimaqmi, payqa sapa kuti kawsayninchikpi rimariwanchikmi, ichaqa rimasqan uyariytaqa yachananchikmi. Sapallanqa manam rimanchu, aswanmi llapa ima rurasqanchikpi rimasqan kachkan. Payqa sumaq sunquyuqta allinta uyarispam chaskin, mana yuyayniyuq kasqanchikpim maqachikunchik.

Chay rimasqan allin kawsaykuna, uywanchikkuna qispisqanpim qawarinchik. Rimarisqan qawariyqa ancha yachaypaqmi, manam simi tuqyachiyllawanchu riman, aswanqa pachapa churakusqan ancha chikunkunawan, unanchankunawan,

hinataq uywakunapa waqayninwan, hukkunapiqa llapan pacha muyuriqpa qapariyninwanpas rimarichkanmi. Mana iñiq runakunaqa kaykunataqa hukmantam qawanku, hanaqpacha taytachakunapa huchachasqanwanmi tinkuchinku.

Pakasqa yachaykunawan unanchankuna; pachamamaqa anchatam pakasqa yachaykunata uywan, hinataqmi achka chiku unanchakunatapas qawachiwanchik, chaymi muyuy kawsaypi rurananchikta willawanchik; chayhinam kawsaykuna mirachiytapas atinchik.

Chay pachachasqa muyuyvim ima ruraytapas yuyachiwanchik, wakintam pipas maypas sutilla riqsin, wakintañataq qapaq yuyaqkuna, yachaqkuna, misayukunalla yachasqanku. Chaytaqa, allinta haywarikuyta churakusparaqmi tapukuspa qispichina. Sumaq wankay saminchay haywarikuy, watukuykuna. Pachamamawan kawsayqa kuyayllapaqmi, imapaqpas manukuyntam mañakunchik.

Chaypaq kuyakuyninchikta chayachinanchik, mana chayqa ima rurasqanchikpas manam qispinmanchu, yanqallam runa kallpanchikwan ruraq tukuspa tukurquchwan. Kay kasqanraykum runakunaqa sumaq haywarikuykunata churananchik, chayvim kuyakuyninkuta churapunchik, kayqa manam rantipakuychu, aswanmi chuya sunquwan rurasqa mamanchikpa kuyakuvninta tarispa, imatapas qispichikusun.

Tukunapaq

Kay pachapi kawsaqkunawan tinkuspam; kay pacha runakuna manam ancha yuyayniyuq runachu, manaraqmi iskay pachak watapas kanraqchu cienciaqa qispisqan, ichaqa pachamamataqa yaqa wañuy patanmanqña churachkanku. Chaywanñataq wañuy pas hawanchikpiña kachkan, aswan hanaqpi wayra qatanchikpas uchkusqaña. Chaywanqa intipa rawrayninkunapas aycha qaranchikta rugarichichkanña. Chaymi pachamamanchik waqaychayqa ñuqanchikmanta qispimunan, paypas kusikuywan uywawananchikpaq. 🐦

**Chaypaq
kuyakuyninchikta
chayachinanchik,
mana chayqa ima
rurasqanchikpas
manam
qispinmanchu,
yanqallam runa
kallpanchikwan
ruraq tukuspa
tukurquchwan.
Kay kasqanraykum
runakunaqa sumaq
haywarikuyku.**

Tukuypacha: pachamamanchik qawariy

Luis Alberto Caira Huanca
DIFODS – MINEDU
intipaqchurin@gmail.com

Chumasqa: Tukuypacha: Pachamamanchik qawariypiqa imayna ñawiwán, sunquwam, yachaywanpas pachamamata uywanchikta qawasqanchikmi. Kay rimariypim pachamama, mamapacha, pachanchikta riqsisunchik. Mamapachaqa uywaq, wiñachiq, kawsay purichiq hinallataq chakrakuna, uywakuna, qachukuna, sallqakuna, apukuna, runakuna uywaqmi. Hinallatami, imaynatam pachamamata kunan pachapi qichwa, yunka ayllukuna riqsinku, uywanku, chayta qawarichin.

Sumilla: En el artículo Cosmovisión: mirada a nuestra madre tierra se presenta de cómo se cuida a la madre tierra con atención, con el sentimiento y los saberes. La madre tierra es una cuidadora que hace crecer, atiende los productos, asimismo cuida las chacras, los animales, las hierbas, la naturaleza, los cerros y a los seres humanos. También de cómo conocen y cuidan las familias quechuas y yungas de estos tiempos a la madre tierra.

Imamanta rimasun

Kay yachay riqsichiypiqa “Tukuypacha: pachamamanchik qawariy” llapan ayllukuna, suyukuna, llaqtakuna (Colombia, Argentina, Chile, Ecuador, Bolivia, Perú) suyumantapacha qapaq ñampi kaqkuna, imaynata pachamamata iñinchanchik. Pachamamata imaynata ayllunchikpi, suyunchikpi, llaqtanchikpi qawarinchik, imayna yachaynin, kawsaynin, riqsiynin tarikuchkan. Aswanpas, kunan pachapiqa manaña unay pachas hinachu, pachanchikta qullqi ñawiwán qawarinku, imaynatam pachawan, unuwan, qachuwan, sachakunawan qullqita chaninchasunman.

Chayraykum, pachanchik uywayta manam yachanchikchu; chaymi kuraqkuna ninku: ñawinchik qullqillata rikun, manañam pachata, apukunata, sallqakunata, ima rikunkuchu nitaq iñinkuchu. Pachamamaqa iskay simi huñusqamanta illarimun. Pacha: tiqsimuyu, allpa; mama: mama, awicha, uywaq ima. Iskay simi huñusqa nin: pachamama, allpamama, ima.

Qapaq sitwa killapi pachamamata punchawyachinchik, raymichanchik, kallpachanchik, imaraykuchus unquchkan, chaymi haywakuywann qaywakuywan, mesakunawan,

Kunan pachapiqa
manaña unay
pachas hinachu,
pachanchikta qullqi
ñawiwán qawarinku,
imaynatam
pachawan, unuwan,
qachuwan,
sachakunawan
qullqita
chaninchasunman.

mikunawan, aqawan, miskiwan, kukawan, ima allin kallpachakunanpaq haywanchik; chayraykum chala, anti, yunka, qichwa, aymara suyukunapi chakra uyway ruray killa qallarín, chakra pacha killa. Pachamamawan kawsayqa manam kunan pachallamantachu, may unay pachas ayllukunawanmi paqarisqa, chaymantapacha mama ñawíwan sunquwan uywasqa.

Chaninchasqa yachaykuna

Pacha, ayllunchikpiqa kay pacha simi rimayqa aymara simimantas hamun. Pacha, iskay simi patmimanta huñusqa, chayrayku “Pa” rimay paya (aimara simi) simimanta hamun, qichwa simipi rimayninqa nin “iskay”; “cha” patmitaq ch’ama (aymara) rimaymanta hamun, ch’ama rimayqa kallpa, iskaynin huñusqa patmiqa pacha simita paqarichin. Chayraykum pacha rimayqa nin: iskay kallpa, paña lluqi kallpa, yanantin (qari/warmi) kallpa, chikaqa, pacha simiqa iskay kallpa, pachamamaq kallpan. Pachakamaq kallpanwan chullallapi huñusqa, imaynata kay iskay kallpa huñukun, tinkun, yanapanakun, kallpachakun chulla kallpa kananpaq ima.

Wakin ayllukunapiqa “pachatata” ninku, wakintaq “pachamama” ninku. Chaymi kawsayninchikpiqa kaykunata tarinchik: Tata/tayta – mama, awichu – awicha, qari – warmi, killa – inti, urqu – china. Esterman nin: Pachaqa tukuy ima niraq kawsay kay pachanchikpi, allpanchikpi, chakranchikpi, ununchikpi, ima.

Pachamama allpanchikmi, warmi nunanwanmi ninakun, pachamamaqa warminmi, paymi mamanchik, chayraykum uywawanchik, mikuchiwanichik, kallpachawanchik, wiñachiwanichik, ima. Chakrata puquchin, wiñachin ima, uywata mirachin, unuta chakiyinchikpaq quwanchik. Yaku/unuta kawsay kananpaq quwanchik, chaymi pachamamapa yawarninqa unumin/yakumin. Kay pachapi kawsaq runakunataq manam chay sunquwanachu qawanchik nitaq allintachu uywanchik.

Pachamama pachatayta yanantin masantin iskaynin hatun ayllunchikmi. Chaypim sallqa uywakuna uywasqa, qachukuna kawsan, hinallataq sallqakuna, wakakuna, apukuna, runakuna ima kawsanchik. Llapanchikmi sumaq kawsaypi kawsanchik. Qichwa yunka anti kawsaypiqa chulla aylluhiñam kawsanchik; llapan kawsaqkunam munaypi, ruraypi, yachaypi, kawsaypi uywanakunchik.

Kay pachapi tukuy niraq uywanakuypi, munanakuypi, rimanakuypi, yanapanakuypi, aynipi, minkapi sumaqta uywanakunchik. Qichwa ayllukunapaq yayanichik: pachamama,

**Pachamama
pachatayta yanantin
masantin iskaynin
hatun ayllunchikmi.
Chaypim sallqa
uywakuna uywasqa,
qachukuna kawsan,
hinallataq sallqakuna,
wakakuna, apukuna,
runakuna ima
kawsanchik.**

pachatayta, pachakamaq, tunupa, quntiti wiraqucha, inti, killa, illapa, mallki, quyllur, chaska, wakakuna ima kanku.

Tukuy niraq pachamamanchikpi manam chulla tiqsimuyullachu kawsan, hanaq pacha, kay pacha, uku pacha, tukuy hinantin niraq pachantin kawsan; chaytam Juan de Santa Cruz Pachacuti Yamki Sallqamaygua riqsichiwanichik, hinallataq imayna llapan yachayninichik tinkun, chayta wiphala, kuychi, chakata, pacha puriyininta riqsichiwanichik.

¿Imaynataq chika pachanchik?

Kawsaq pacha kanchik

Ñuqanchik, llapanichik, kay pachapi, llapan kawsaq runa kanchik; chayraykum rumi, allpa, sacha, qachu, unu/yaku, wayra, chikchi, qasa, unquy, inti, killa, chaska ima, kay hatun pachapi aylluchasqa kanchik.

Kay hatun pacha ayllupiqá manam sapa, chulla, hukllaqa, kanchu. Kawsayninichikmanhinaqa iskaymantapunim kanchik, qari-warmi, urqu-china; chaytam yanantin masantin tinkuy, ninichik. Llapa kawsaq runahina kanku: rumipis, qaqapis, unupis, yakupis, apupis, tukuy niraqkuna yanantinkama, masantinkama kanku; yuraq rumi yana rumi, intiwan killawan, apukunapis qari-warmi; hinallataq Huascarán Huandoy, qachukunapis urqu kisa-china kisa, chikaqa tukuy kawsaqkuna yanantin masantin kanchik.

Kasqanqa llapallanmi kanchik

Yuyayninichik, yachayninichik, munayninichik ima, chullalla masantin kanchik. Kuntur, papa, sara, paqucha, wikuña, ataq ima chullalla kanchik. Chayraykum raymikunapi kunturta, papata, sarata, paquchata, wikuñata, ataqta, yakuta, unuta ima tusuchinchik, chaypim manam runallachu tusun, ayllunchikmi tusun.

Kay pachapi llapan kawsaqmi pachamamapa wawanmi kanchik. ¿Imaraykun pachamamapa wawan kanchik? Pachamamapa mamanchikmi, paymi uywawanchik, ñuqanchikpas payta sumaqta uywanchiktaq. Pachanchikpim ñuqanchik uywaq sunqunmi kanchik.

Uywaq pacha kanchik

Uywayqa manam runapa yachayninllachu; manam runallachu uywayta yachan. Ichapas apukuna, sallqakuna, pachanchik, runakunapas uywaqmi kanchik; llapanmi wawamasintin uywanakunchik, chayrayku uywaq sunqu kanchik.

**Pachamamaqa
mamanchikmi,
paymi uywawanchik,
ñuqanchikpas
payta sumaqta
uywanchiktaq.
Pachanchikpim
ñuqanchik uywaq
sunqunmi kanchik.**

Uywayqa rimanakuymi, chayrayku apukuna, sallqakuna, uywakuna ima, rimayniyuq kanku. Chaymi, paykunaqa willawanchik kawsayninchik imayna kasqanta. Chayta, ñuqanchik uyariyta, qawayta, ñawinchayta, rikuyta ima, yachananchik. Qichwa ayllukuna chakra uywanapaq pachata allinta qawananku.

Chaymiraykum nisunchik, llapanchik llapan uywaq kanchik, hinallataq llapanchik llapan uywasqa kanchik. Llapan kawsaqqunam uywanakunchik, wawamasintinpi sumaqta uywanakunchik.

Aylluyuqmi kanchik

Kay pachapiqa tukuy niraq kaqkuna manam ñuqallanchikpaqchu, llapanmi aylluchasqa kanchik. Chayraykum, ima niraq kaqkunapas llapam kawsaqqunapaq chaninchasqa kaspas, llapan sumaq qapaq tinkuypi kawsanchik.

Aylluqa llapallanchikmi kanchik; chaypim runakuna, sallqakuna, uywakuna, apukuna, hinallataq pachamama pachatayta, ukupi kawsaqquna aylluyuqmi kanchik. Chaymi kay ayllupi runakunaqa pachapa churinmi, ususinmi, wawanmi kanchik.

Chuyanchasqa yachaykuna

Pachamamaqa allpanchikmi, paymi mamanchik, paymi uywawanchik, mikuchiwanichik, wiñachiwanichik, kallpachawanchik, kawsachiwanichik ima.

Pachamamaqa wawankunata sumaqtam uywan, wiñachin, puquchin, mirachin ima.

Ñuqanchikmi pachamamanchikta mikuchinanchik, upyachinanchik, chuyananchik, yupaychananchik, haywananchik ima, sumaqta uywananchik.

Kay pachapiqa yanantin masantin, tukuy niraqkuna kawsanku; chayrayku manam imapas chullalla kanchu, qari-warmi, urqu-china, iskaynin tinkuypi kallpachakuspa yanapanakuspa kawsanchik.

Llapam kawsaqqun runakuna allin sumaq sunquwan qawananchik uywananchik, llapan sumaq kawsay taripanakama allin qapaq ñanta chulla sunqulla, yuyaylla purinanchikpaq. 🐦

**Kay pachapiqa
tukuy niraq
kaqkuna manam
ñuqallanchikpaqchu,
llapanmi
aylluchasqa kanchik.
Chayraykum,
ima niraq
kaqkunapas llapam
kawsaqqunapaq
chaninchasqa kaspas,
llapan sumaq qapaq
tinkuypi kawsanchik.**

**Kay pachapiqa
yanantin masantin,
tukuy niraqkuna
kawsanku;
chayrayku manam
imapas chullalla
kanchu, qari-
warmi, urqu-china,
iskaynin tinkuypi
kallpachakuspa
yanapanakuspa
kawsanchik.**

Ñawinchasqa maytukuna

- Albó, X. (2004). Interculturalidad y salud. En G. Fernández (ed.), *Salud e Interculturalidad en América Latina, perspectivas antropológicas*. Quito: Abya Yala.
- Cuvi, J. (2013). *Curar y someter. Modelo biomédico y cultura política en el Ecuador*. Quito: Abya Yala.
- Estermann, J. (2015). *Filosofía andina. Sabiduría indígena para un mundo nuevo*. segunda edición. Quito: Abya Yala.
- Estermann, J. (2013). *Ecosofía andina: Un paradigma alternativo de convivencia cósmica y de Vivir Bien*. FAIA. VOL. II. N° IX-X. AÑO 2013. Recuperado de: <file:///C:/Users/USER/Downloads/Dialnet-EcosofiaAndina-4714294.pdf>
- Lajo, J. (2006). *Qhapaq Ñan la ruta inka de sabiduría*. Segunda Edición. Quito: Abya Yala.
- Milla, C. (1980). *Génesis de la cultura andina*. Lima: Edit. A.W.
- Pino, A. (2012). *La Chacana ;elucubración o resignación? Pluralidades*. Vol 1 / N. 1, Febrero 2012. Recuperado de: http://pluralidades.casadelcorregidor.pe/pluralidades_1/pluralidades_1_41-57.pdf
- Rengifo, G (2015). *Cosmovisión Andina*. Pratec. Recuperado de: https://www.icta.cl/revistas/volvere_48/articulos.htm
- Yañez del Pozo, J. (2002). *Yanantin: la filosofía dialógica intercultural del Manuscrito Huarochiri*. Quito: Abya Yala.

Wayrawan yakuwan rimay

José Pardo Gómez
Universidad Nacional José María Arguedas
jpardo@unajma.edu.pe

Chumasqa: Kay pachamamapa wawankunawan yakuwan wayrawan allin kawsaymanta rimanakuy qillqasqaqa, chay kunan pacha, hamuq pacha, qipa pacha kawsarichinapaq hamutasqam, ayllukunaman riqsirichiyimi. Imayna uywanakuy apuwan sallqawan runawan allin kawsayman wiña wiñaynmanta ayllunchikpi kasqanmanta yuyariymi.

Sumilla: El conversar con el aire y el agua es la forma de vigorizar el presente, pasado y futuro de nuestra existencia en el contexto, en armonía entre la naturaleza, deidades, y el hombre para alcanzar a la convivencia intercultural no solo entre humanos si no con todos los existentes en el contexto, porque ahí está las prácticas desde siempre hasta hoy.

Yaykuynin

Mama yakuqa, tayta wayraqa mamapachapa wawankunam, Mñuqanchikpañataq ayllunchik. Paykunaqa allin kaptinmi lliw imapas sumaqta kawsanchik. Tiqsi muyu paqarisqanmantapacham yakupas wayrapas wawankuna kaspankum yanaparqa llipinchik allin uywanakuyman qispinanchikpaq.

Tayta Hipólito Paraltapa, nisqanpihina, yakunchikqa, wayranchikqa ayllunchikmi paykunawanmi kуска tiyanchik; paykunam uywawanchik, mikuchiwanichik, kawsachiwanichik pachamamawan rimaykuspa, kamaykachinakuspa. Chaynapunim paykunam allinta kamachinakuspa kawsaykunata wiñachin ruruchin, uywakunata qalita purichin, mirachin hinallataq runatapas kuyawaspanchik uywawanchik.

Pachamamam llapan wawantinkuna wata muyuriypi llipinchikta sumaq kawsaypi uywawanchik, chaynallataqmi sapa killapi paykunapa rurayninkuna kamachisqa. Chaymi chirawpacha, puquypacha rikukun, chay pacha muyuyim wayranchik yakunchik kamachinakunku allin kawsaypi tarikusqanchikmanhina. Chay muyuypi piñakuykunapas kallantaqmi chayraykum chikchi, riti, qasa chayamun, usyay, aywanqu imapas.

Chay muyuypi
piñakuykunapas
kallantaqmi
chayraykum chikchi,
riti, qasa chayamun,
usyay, aywanqu
imapas.

Kunan pachakuna wayranchiktaqa nisyutapunim wischunchik, qanrachanchik mana musyanchikchu imayna kasqanta, hatunpas, uchuypas, qullqiyuqpas, mana qillqiyuqpas, wakchapas, mana wakchapas usuchinchik; chaychushinam tukuy unquyña rikurimun chay qanrachasqa wayrata mikuptinchik.

Wayra riqsiy

Wayranchikqa qarimanmi rikchakun, chaymi sutichanku Lorenzo, Santiago, hukunawanpas. Wayra wawqinchikqa mana rikuyllam ñuqanchikwan kusqa purin, paymi mikunanchik mana pisiq sinqanchikta ukunchikman yaykum, siminchik mikuymantapas aswan mana pisiq, pay pisiptinqa ripuptinqa llipinchik uywakuna mallkikuna imach wañupuchwan chinkachwan ima.

Kunan pachakuna wayranchiktaqa nisyutapunim wischunchik, qanrachanchik mana musyanchikchu imayna kasqanta, hatunpas, uchuypas, qullqiyuqpas, mana qillqiyuqpas, wakchapas, mana wakchapas usuchinchik; chaychushinam tukuy unquyña rikurimun chay qanrachasqa wayrata mikuptinchik. Manam pi ayllupas chuya wayra mikuyta musyanchu, manam yachanchu maypich tarichwan chuya wayrata chaykunam yuyaymanay runapaq kachkan. Lliw runallapas chuya wayrata maskayta yachaspaqa, lliwcha wayranchik uywayta yachachwan, chaynallataq kusi kawsapi tiyakuchwan.

Ima wayrakunataq riqsinchik

Allin wayra. Kay wayram maypipas qayllanchikpi tarikun, paywanmi tutas punchwpas kuska purikunchik, payta samaspanchikmi kawsayninchikta qatinchik. Chaynallataq mallkikunapaqpas huk uywakunapaqpas kawsaynin qispichiq. Kay tiqsi muyupi ancha huntasqa tarikun.

Aya wayra. Kay wayraqa ñawpa runamasinchikpa pampakusqankunapim tarikun, chay tullunkuna waspisqanwan tupachisqa wayra, sapa wañu killallapim kay wayraqa llusqsimun. Chay wayrawan tupaspaqa unqunkim wañukunki ima, chaymi riqsina chay waypara llusqsimuyninta mana chaykunapi purinapaq, samachkanapaq ima. Unquy wayra nisqanmi, runapas uywakunapas chay wayrataqa manchakunkum.

Pukyu wayra. Kay wayraqa pukyukunapim kachkan, chaymi runaqa riqsina mana munasqanchik ruranapaq. Chaypichu isparqunki, mayllirqunkun, tiyarinkipas chaymi pukyu piñakuyninwan chay wayrata waspiykachimusunki ukuykiman yaykunanapaq. Chayllamanta ukuykipi puquyta kachaykun chayqa kurkuykikuna nanayta qallaykamun, punkimun, supullukuna rikurimun, wañukunapi kiriyamun. Mana hampikuspaykiqa wañuykama chayanki. Chay wayrapas millay wayram.

Aywanqu. Chay wayraqa supay kallpayuqmi, hukkunapiqa rikurimun muyuspa, chaymi chakrapi kawsaykunatapas

mastarparin sarata, trigota, cebata ima, mana allin wayran chayqa, ninkum kanmancha ima mana allinkuna ruraqmantas chay wayrakuna hamun. Qilla runakunapa tiyasqanpi, waqra runakunapa, mana allin kawsaq runakunapa tiyasqanpi ima chay wayraqa rikurimun, apunchikkunapa, taytanchikkunapa kamachisqanhina.

Wayrawan musyaykuna

Allinta riqsityikiqa wayraqa runahina rimapayaspa willasunki, kaykunata:

Wayrapa pukuyninpi yachay. Parananpaq, chikchinapaq, qasanapaq, rupanapaq, chirinanpaq riqsichisunki. Chay willakuyininkunawanmi ayllukunaqa ñawpaqmantapacha allinta kawsakunku. Chaymi lliwpas chayana chay yachaykama sapa riqsichiynin musyanapaq, chaynaqa ima allinmi kanman qayllas runa chay yachayta riqsikuptinchik.

Wayrapa yanapakuynin. Kawsaykuna wayrachinapaq, mana kankakunanchikpaq, samananchikpaq. Wayra wawqinchikqa qayaykunallam payqa utqaylla chayaruspa yanapawasun. Kay kawsaykunapaq: kiwicha, cebada, trigo, habas, achita, tarwi ima wayrachinapaqmi.

Wayra qayay. Paykunapapas tukuy sutinku kampunin, chaymi sutinmanta qayanku kaynata (tayta lorenzo hamuy yanapawanaykipaq kay kawsaykuna wayrachinapaq, utqamuy tayta Lorenzo yanapaykullaway), chaynallataq tinkarikuna, qupuychantapas mastarina. Chayllam Lorenzoqa chayaramun ratu yanapaykusunki.

Kaypi ñuqanchik ayllunchik wayrataqa musyananchik, chaynallataq uywanakuyta riqsinanchik. Ima rurayinchikpipas yanapawananchikpaq, manayá usuchikwanchu, aswan chaynapiqqa mana allin wayrakuna chayamuwachwan.

Yakuwan rimaypunitaq

Yaku mamapas ayllullanchiktaqmi warmihinam rikchakun, paypas pachamamapa wawallantaqmi, kuskallam maypipas chaypipas purinchik kawsanchik, mana pay kaptinqa lliwcha uywakunapas, sachakunapas, mikuykunapas chakiruchwan. Yaku mamaqa tukuy niraqmi tarikun: mama quchahina, chiqap apukunapa yuraq punchun chaymi riti, quchakuna, mayukuna, pukuykuna ima, paykuna allin chanin kananpaqmi para mama chayamunpacha puyuan tayta intiwan kamachinakuspa hanaq pachaman yaku mama waspiruspa tukuy niraq parapacha mamamam chayamun puyuman tikrarquspa tayta wayrañataq tukuylawman pukuykun ipu pararaq, chañaqllu

**Wayrapa
yanapakuynin.
Kawsaykuna
wayrachinapaq, mana
kankakunanchikpaq,
samananchikpaq.
Wayra wawqinchikqa
qayaykunallam payqa
utqaylla chayaruspa
yanapawasun.**

pararaq, chikchiraq ima chayamunanpaq.

Kaynaña niraq mana allinkuna rikurimusqanmantam, yaku mamanchikpas chinkapuchkanña, aswanqa runakunam kanchik mana allin sunquyuqña, pitapas musyanchikñachu, aswan qullqillatañam kuyanchik. Chayraykum quchapas, mayupas, pukyukunapas chakirapunña, chaynallataq parapas allintaqa chayamunñachu.

Chaymi, ñawpaqmanta pacharaq yaku mamawanqa rimanakuyta yacharqanchik, tukuy tinkaywan, qupuywan, challaywan ima pukyupiraq, mayupiraq, hatun apukunapa kasqankunapiraq, allin qapaq yaku mama kananpaq, mana pipas yakumanta llakinanpaq. Chaynallataq, kawsaykunapas allin rurunanpaq, uywakunapas allin mirananpaq. Sapa ayllupim rayminkuna karqa chaynallataq yachaqkunapas, kunan watakunaqa wakillanpiña rurachkanku, chaypin tusuy takiy, ancha kusikuy, llapallan ayllum sayarimuq.

Yaku raymiqa apakunqa qapaq sitwa chawpi killamanta quya Raymi chawpi qillakama, chayna tupasqam sapa ayllupi karqa, chaypaqmi huk carguyuq llapa ayllu kamachiqkunawan minkakamunku. Hinaspanku allinta tuparachispanku yachaqwan rimaykuspanku pukyupa ñawinpi utaq mayu tumapipas qupuyniynta allinta allchaykuspa tukuy sunqunwan yachaq haywaripum llapa ayllupa sutinpi allin yaku mama kay wata chayarimunapaq. Llapa aylluñataq yarqata allin kamachisqa allchapanku chay llapa chakraman chayanankama.

Para qayaymanta

Wakin watakunapim para muchuy tarikun, qiparun nisyuta paramama kutipamuyta musyanchu, tukuy ima llaqta ayllupa huchankunamantayá, chaymi sapa ayllupi yachaq kampuni, paykunam taripam parananta utaq manapas musquyninpi, chaynallataq wayrapi, mayupa waqayninpi, uywakunapi, uruchakunapi, mallkikunapa yurachankunapi ima. Kaynapi kusi kusi warkukamuptin, uña kuchichakuna llumpayta pukllaptin, wayrapas chiri chirita wayramuptin, sisikuna raprachakuptin, achka paranan riqsichikuqkuna tarikun, chaykunata chay yachaqkuna musyaspan tukuyta sapa ayllupiqá kamachikunku.

Chayta musyaspankum kamachinakunku para qayakuyma rinapaq. Sapa ayllupi yachaqkunam umallimuyta qallarín chaynallataq imaynatach qayakunku chaykunata yuyarispa allchakunku. Wakin ayllum qucha piñachiq rinku rumikunawan warakawan chaqmaspanku, huk ayllukunañataqmi allinta qupuykunata kuka kintupi qatipaspa allinta allchakuspa, tukuy sunqunwan llaqta kamachiqkunawan kamachinakuspa tukuy tuta saymapi hatun apuman rispanku licenciata mañakuspa

**Yaku mamapas
ayllullanchiktaqmi
warmihinam
rikchakun, paypas
pachamamapa
wawallantaqmi,
kuskallam maypipas
chaypipas purinchik
kawsanchik, mana
pay kaptinqa lliwcha
uywakunapas,
sachakunapas,
mikuykunapas
chakiruchwan.**

chay tukuy mañakusqanta kañapunku.

Paqarisnintataq, yachaqpa akllasqan yanapaqkunallowan mana kachiyuq mikuyta mikuspanku hatun waqka apupa kasqanpi quchachakuna tupasqa sapa ayllupa kasqanta rinku, chaymantam iskay puyñuchapi yakuta wisimunku, hinaspa utqayllaman apamunanku, nama chayqa chikchi aypamuspa illapa sipirunman, utaq chay para kutirapunman, chaynallataq mana pipas ñampi paykunawan tupananchu, chay yakutam chayachinan llaqtapa chakrankama chaypim pukyunman panpanan.

Chayllamantam, allinta tukuy kallpawan, yuyaywan ruraptinqa, paraqa chikchiwan qallaykuspa mana taniyta chayaykamun. Chay yachaykunam sapa ayllupi qunqasqaña kachkan, manaña qipa wiñay ayllukuna qatiyta atinñachu, aswan qunqaspa usuchiymañña chayakunku, chaynallataq llaqta kamachiqkunapas riqsinñachu. 🐦

**Kaynapi kusi kusi
warkukamuptin,
uña kuchichakuna
llumpayta pukllaptin,
wayrapas chiri
chirita wayramuptin,
sisikuna
raprachakuptin,
achka paranan
riqsichikuqkuna
tarikun, chaykunata
chay yachaqkuna
musyaspan tukuyta
sapa ayllupiq
kamachikunku.**

Pachamama

Máximo Contreras Cana
Asociación Paz y Esperanza
mcontreras@pazyesperanza.org

Chumasqa: Kaypiqa pachamama kasqanmanta qillqasqa kachkan. Imaymana runapa ruwasqanta pachamama haywarikuypí churakusqankuta. Chaypaq, iskay runata, warmi qarita, tapukusqa.

Sumilla: En este artículo se relata acerca de la pachamama. De cómo las personas hacen los preparativos para entregar una ofrenda. Para esto se vale de entrevistas a dos personas

Sutinmanta

Pachamamaqa kawsayninchikpiqa chanin riqsikuywan rimariymi. Iskay rimaywanmi hukllanchakun; pacha tukuy kawsayta sutichan; mama rimaytaq kuyasqa paqarichimuwasqanchikta sutichakun. Qichwa, qulla, suyukunapiqa pachamama nispam, kawsayninchikta riqsispa rimakunchik. Kawsaykunaqa allpa tukuy kaqñintinkunam. Chaytaq, runakuna, uywakuna, qurakuna, rumikuna, yakukuna, wayrakuna, allpakuna, puyukuna, parakuna ima, kay pachapi tarikuqkuna; paykunam pachamamaqa, chanin riqsisqa.

Pachamama chaninchakuynin

Ayllunchikkunaqa allpanchiktam pachamama nispa rimarinku. “Mamay” nispa, tukuyrikchaq kaqninkunawan, uywakuq kasqanrayku chaynata sutichanku. Mama Felicitas kaynata nin: “Pachamamaqa mamachikmi riki, paymi uywakuwanchik, paypa qawanpim tiyachkanchik, pay mana kaptinqa manachá ima kawsaypas kanmanchu”.

Paypa nisqanpihinam pachamamapa qawampi ima kawsaypas wiñan, ima tarpusqapas llanllarimun, rurun, kallpanchakun, chakin, wañun. Hinaspa kaqmanta kawsarimun.

Watantinmi pachamamataqa yuyarinchik, ichaqa hatun punchawnin kantaqmi, wayra killa pachapim hatun

“Pachamamaqa
mamachikmi
riki, paymi
uywakuwanchik,
paypa qawanpim
tiyachkanchik, pay
mana kaptinqa
manachá ima
kawsaypas
kanmanchu”.

punchawnin. Chay punchawkunam ayllukunaqa anchata saminchanku. Tayta Félixmi nin: “Kay pachapim pachamamaqa saman, hinaspa kawsay chaskinanpaq allichakun. Chaymi riqsikuywan sumaqta saminnintapas qupuna”.

Santa Bárbara, mamacha Asunta, Santa Teresita nis pam qawamanta sutikunawanpas sutichanchik. Ichaqa sapa ayllupa sutintam aswanqa chaskikun. Kay pachapitaqmi, pachamama samanankama, runakunapaq ima llakipas, wañuy pas chayamun, wasikunapas kañakun. Kay killapi, kirichakuypas sasatam allichakun, wayrapas chanintam wayramun. Chaymi ayllukunaqa ña yachankuña. Hinaspa ima ruraytapas chanin yuyaypakuywan ruranku.

Yachaq

Ayllupi yachaqkunam “alto misayuq” suti yuqkuna pachamamataqa qayan; paykuna qayaptinku yaykumun. Qayaq rimayta qallariptin runakunaqa tukuy sunquwan allichasqankuta haywaripunku. Paypas yuyarisqanmanta kusikuywan chaskikun.

Hinaspam ima llakintapas, sasachakuy nintapas willakunku. Chay rimaypim pachamamaqa kikin riman, ayllupa siminpi yuyaypachinakunku. Hinaspa, allpata, yakuta, uywata, lliwpa allin kawsayninkunata sumaq allichayta mañatakamun. Pachamamaqa llapantam uywan, llapantam qawan, llapantam kuyan, sumaq kawsakuytam munan.

Pachamamapaq ruraykuna

Runakunaqa kawsayninkunata ruruchinanpaq llapanpaq munaspa chakratapas chakrachanku, parapas, wayrapas llapanpaqmi chayamun. Tukuypas pachallanpi llanllarikun. Chaymi runakunapas chakrataqa sumaqta hatallichinku, qinchankunata, pirqankunata allichanku. Runakunapaq chakra tarpusqamanqa, kawsay allin qispinanpaq uywakunaqa manam yaykunankuchu.

Chaymi mayninpi uywataqa watanku, mana chayqa, urqkunaman, hatuskunaman, purunkunaman, qatakunaman, uywapa chakrankunaman qarqupunku. Kawsayta uqarispañataqmi qurankunata, panqankunata patankunapi, chawpinkunapi mikuchinku; chakrakunata wanunanpaq, chaynata ruranku.

Pachamama samanankama, runakunapas wanukunataqa uywapa kanchanmanta, pumpusqa wanukunata chakra wanuchanankupaq qipinku. Yarqatapas sumaqta allichanku. Chakrapa qurankunatapas, ruminkunatapas uqarinku,

**Chaypa chawpinpim
kunturta
churaykuspanku,
iskay iskaymanta,
tawantin
suyuman
qawarichispa, inti
lluqsimuyninmanta
qawarispa, llapan
apasqankuta
churapunku.
lluqsimuyninmanta
qawarispa, llapan
apasqankuta
churapunku.**

qanrankunatapas kañanku. Chaynatam Pachamama samanankama chakrankuta allichanku.

Pachamamapa saymankuna, samiyninkuna

Pachamamapa saymanta churanankuqqa, yachaqkunam ñawpaqta allichanku: millwata, tukuy llimpi qaytuchakunata, llamapa wirachanta, kunturpa puruchanta, kuka kintuchata, chakisqa sullu uywatapas, piñita, kutita, quri pimientata, inciensota, waylurkunata, mamaquchamanta chakisqa uywachata (estrella del mar), miski rurukunata, waytakunata, upyayninkunata, llamputa ima allichanku.

**Pachamama
samanankama,
runakunapas
wanukunataqa
uywapa
kanchanmanta,
pumpusqa
wanukunata chakra
wanuchanankupaq
qipinku. Yarqatapas
sumaqa
allichanku. Chakrapa
qurankunatapas,
ruminkunatapas
uqarinku,
qanrankunatapas
kañanku.
lluqsimuyninmanta
qawarispas, llapan
apasqankuta
churapunku.**

Llamapa wiranmanta kunturchata ruranku, kuka kintuwan raprachaykuspa, puruwan qataykuspa, piñiwan ñawichaykuspa qispichin. Chaymantam, qaywarinanpaq, qurakunata pallaspanku mesanta mastanku, hawanman waytakunata, kukata ima mastanku. Chaypa chawpinpim kunturta churaykuspanku, iskay iskaymanta, tawantin suyuman qawarichispa, inti lluqsimuyninmanta qawarispas, llapan apasqankuta churapunku.

Upyanakunata tinkaykuspa, llamputa pukuykuspa, mesantaqa sumaqa mastarinku. Hinaspa inciensota waqtanpi kañaykuspan mesantaqa pachamamaman haywapunku. Chaymantaqa, pachamama paykunapura huñuykanakuspa miskita mikunankupaq utqayllamanñan lluqsinku. Sutillam pachamamaqa wayrachantin chayamun. Chayqaya chaskiwanchik nispa, yachaqqa willakun.

Chaynam sayma haywariykunaqa pampasqapiraq, kañasqaraq pachamamaman qupun. Kañaspa sayma haywariyqa chisinpaypim, chakniq tutapi qupuna. Chaypaqqa saymata allinta allicharquspa, sutinpi haywaykapuspa, yantata nina tisun allinta rikurimunankama kañaspa, ninapi yupay pachallanpi haywaripunku. Chaynata yuyariptinchikmi paypas kuisisqa uywawanchik.

Chaynaqa amapuni qunqasunchu. Ñuqanchikpas pachamamanchiktaqa taytamamanchikpa, awichunchikpa yachachiwasqanchikmanhina uywakuyta yachasan. !Yupaychasqa kachun pachamama! 🐦

RIQSIYKUNA

 U NAYPACHA
Rimanakuypaq

Taqwirisunchik maymanta kasqanchikta, kallpawan sumaq kawsayman aypanapaq

Antonio Rodas Antay
Asociación Saywa
araebi@yahoo.com

Chumasqa: Kay qillqaqa willarikun pikunas kanchik, maymantas hamuchik, imaynas ñawpa chankakuna karqa. Hinallataqmi imaymas kawsaynin coloniapi karqa, chatapas imaynas runakuna kallpanchakunku, qichwasiminta sayarichin.

Sumilla: El artículo se pregunta quiénes somos, de donde procedemos, de qué manera eran los antiguos chankas. También, cómo era la vida en la colonia y la manera cómo los pobladores se han fortalecido y potencia su lengua quechua.

¿Pikunataq kanchik?

Qichwakunam kanchik, ichaqa anti suyupi hatun achka tukuy niraq ayllukuna, may unay wata puriqkuna, qichwa mamasimi rimaqkuna. Qaripas warmipas qichwakunam kanchik, pachamamanchikwan kуска aylluchanakuspa yupaychaska kawsaqkuna, paypa ukunpim tarikunchik, chaymi runamasinchikkunawan qawarinakunchik chaynallataq kay pachapi lliw kawsaqkunawanpas. Wakinninchikmi mama siminchiktaqa manaña rimanchikñachu, ichaqa machunchikkunapa, tayta mamanchikkunapa yachasqankuta rurasqankuta ima sunquchakunchikmi, chaymi qichwa ñuqaykupas kaniku. Chaynallataqmi, qichwakunaqa hawa llaqtakunapi, llaqtakunapipas, urqkunapipas, qichwa wayqunapipas, chala suyupipas tarikuniku. Suyunchikpi kallpawan yanapakuqmi kanchik, pachamamanchikta hawcallapi sumaq uywaqkuna.

Chankakunaqa chay
pachakunapiraq
wakin ayllukunahina,
pachamamata
imaynahina
kasqanta huk niraqta
yuyaymanarqaku,
qawarirqaku,
riqsirqaku ima.

Qichwakuna ¿maymantataq hamurqanchik? ¿Maykunapitaq tarikunchik?

Chaymantaqa achka yuyaymanaymi kan. Hukninmi nin hanan chawpi chalamantas qichwakunaqa paqarimurqanchik (Supe qichwamanta). Huk yuyaymanaytaqmi nin hanan chawpi anti suyumantas ñawpa qichwa simiqa paqarimunman karqa (Ancash, Huánuco, Pasco suyukunamanta). Kay

suyukunamantas hananmanpas urinmanpas mastarikunman karqa, ichaqa achka pachakunapi. Cuscomanqa qichwa simiqa yaqa pachak wata manaraq españolkuna chaymuchkaptinku chayamusqas. Qichwa chankakunaqa Huancavelica, Ayacucho, Andahuaylas, Chincheros markakunapim tarikunchik.

¿Imaynataq qichwa chankakuna ñawpaqta karqaku?

Chankakunaqa chay pachakunapiraq wakin ayllukunahina, pachamamata imaynahina kasqanta huk niraqta yuyaymanarqaku, qawarirqaku, riqsirqaku ima. Chaynallataq, kay pachapi kawsaymantapas huk niraqta yuyaymanarqaku, tiqsimuyu pachamamamantapas, pacha puririsqanmantapas, chayna yuyaymanasqankuta may unay ñawpaq watakunamantaraq qispichirqaku, chanincharqaku ima.

Chaynapim ñawpa qichwa ayllukunaqa allinta qawarichiqlu, patachaqlu imatapas, chaymantapas wanachiqlu, sasichiqlu allin mana allin ruraykunamantapas: kuskanchakuymanta, pachakuymanta, mikuymanta, llamkaymanta; chaymantapas kusikuymanta, hucha tariymanta, wanakuymanta, kawsaymanta, ñakariymanta, wañuymanta ima. Chaynapim runakunaqa qayllanpi kaqkunawan hawkallapi tiyakurqaku.

Chaymi anti suyupi runakunaqa kaynata yuyaymananchik:

- Runakuna, pachamamawan, apukunawan ima kuskalla kawsakunku, mana mayqinpa llallisqan, ichaqa kuskalla uywanakuspanku, aynipihina, minkapihina, imapiña pisiyaptinpas huntaykanakuspa, lliwlla hawkallapi yupaychasqa kawsanankupaq.
- Apunchikkunam pacha mamanchikpas runakunataqa uywakuwanchik, chaynallataqmi paykunatapas runakunawan uywachikunku.
- Tiqsimuyuntin pachamamapi llapan kaqkuna lliwllan huñulla kawsanku.

Qichwa ayllukuna coloniapi, repúblicapipas, ¿imaynatataq kawsanmanku karqa?

Qichwa ayllukuna, 1532 watapi españolkuna chayamusqankumanta pacha, usuchisqam, saruchasqam, rakisqhahina, mana allin qawarisqa kawsarqanchik, chaymantapas allin allpanchikkunamantapas wichay urqukunaman, qaqa wayqukunaman qarqusqa tiyarqanchik, chaynallan kunankamapas kachkanchik.

Ñawpa Wari, Chanka, Inka hatun ayllukunaqa apunkunata,

**Apurímaq suyupi
yaqa 80 sapa 100
runakunamanta
qichwa mamasimita
rimanchik. Ichaqa
llaqtanchikpa,
ayllunchikpa ñawpa
yachasqankuta,
rurasqankuta
ima manaraqmi
chakuchkanraqchu.**

wamaninkunata, urqunkunata yupaychanankupaq, saminchanankupaq sumaq allchasqa wakankuna karqa. Awqamuq españolkunam, anti suyu ayllukunata atipakuywan piñakuywan mañapayasqaku iñiyinku, kawsayninku ima qunqanankupaq, catolicoman iñiyinku tikranankupaq.

Españolkuna kasuchikunankupaq ayllukunapa wakankuta taqmasqaku, urmachisqa, ukunpi tukuy ima kaqkunatapas ñutusqaku, wikapasqaku, kañasqaku ima, chaynas kasqa Chicha mayupa qayllan ayllukunapi (Andahuaylas, Sucre). Chaynas, llakipi kawsaspankus kurakakuna huñnakuspanku chay awqamuqkunata kutichinankupaq hatallisqaku, ayllukuna takispanku, tususpanku ima chay unquyta qarqunankupaq

Chaymantapas runakuna musuq paqariyta suyasqaku, Pachakuti kaqmanta rikurimunqa nispanku, chaywan qipaman ichapas hamunman sumaq kawsay nispanku. Chayna Chanka runakunapa rurasqankutam taki unquy nispa lliw riqsinchik. Chayna españolkunawan llaki kawsaypis Chanka ayllukunapa 1560 watamanta yaqa 1592 watakama kawsasqaku.

Chaymanta, 1608 watapi, cura doctrinero Francisco de Avila sutiyuq, Huarochirí llaqtapi kamachiq españolkunaman willakusqa, indiokunas mana kasukusqankuta unay watakunaña taytachaman marqachisqa kachkaspankus. Chaysi Arzobispo Limamanta tayta Franciso de Avilata kamachisqa pay ayllukunapa iñisqankuta lliw hurqunanpaq, sipinanpaq ima. Chaynapis aswan ñawpa anti suyu ayllunchikkunapaq llupmay llakipi, awqanakuyipi tarikusqaku.

Chayna huk awqanakuykunapas rikurirqa. Chaynapim allin sunquyuq españolkuna kutipakuqkunata yachanchik: Manco Inka (1536), Sayri Tupac, Titu Cusi Yupanqui yaqa 1572 watakama, Juan Santos Atawallpa (1742), José Gabriel Condorcanqui, Tupac Amaru II (1780).

**Apurímaq
suyupiqá achka
ruraykunatañam
puririchichkanchik,
chaykunam
yanapakuchkan
riqsichikuyninchik
allin kallpachasqa
kananpaq, ñawpa
ayllunchikkunahina
kawsananchikpaq.**

Españolkuna chayamusqankumantapacha, coloniapiqa, anti suyupiqá ayllukunapaq sinchi llakipi kawsarqaku. Paykunapa ima yachasqankutapas, rurasqankutapas mana qawariqkupaschu, aswan iñiyinkutapas qunqachiqku maqaspanku, usuchispanku, sipispanku ima. Ichaqa munarqaku llunku kanankuta, imapas rurasqankupi mana imallapaq yanapakunanta.

Chayna kawsakuchkaptinku, 1821 watapi independencia del Perú chayaraqamun, ichapas chay pachamanta allinpaq kawsasqanku tikranman nispankum wakinkuna suyarqaku. Manamá tikranchu qichwa runakunapa kawsayninkuqa, kunankamapas hinakaqllam: usuchisqa, qunqasqa, chiqnisqa, ima rurasqankupas mana chaninchasqa, ñawsahina usukuq, chaymi sinchi llaki.

Riqsichikuyninchikta kallpachanapaq ruraykuna

Yaqañan 45 watas karqun, qichwa mamasiminchik allin sunquyuq runakunapa, institucionkunapa yupaychaypi, chaninchaypi qallaykusqankuqa. Ichaqa manaraqmi allin huntasqaraqchu, pisillaraqmi chay chaninchay, puririchiy kachkan.

Apurímaq suyupi yaqa 80 sapa 100 runakunamanta qichwa mamasimita rimanchik. Ichaqa llaqtanchikpa, ayllunchikpa ñawpa yachasqankuta, rurasqankuta ima manaraqmi sunquchakuchkanraqchu. Chaymantapas chiqapta qawarisqaqa kikin qichwa runakunam, qichwa mama simi rimasqankuta manam anchata kuyankuchu, kikinkupa yachasqankutapas, kikinkupa rurasqankutapas, mama simi rimasqankutapas, aswanmi munanku kastilla simi rimayta, imapaqñataq qichwa simiqa allin nispanku; paykunaqa hatun llaqtakunaman illayta yachanku, huk niraq pachakuyta, huk niraq mikuytaña munachkanku, chaynapim kikinichikpa riqsichikuyninkutapas pisiyarqun.

Apurímaq suyupiqachka ruraykunatañam puririchichkanchik, chaykunam yanapakuchkan riqsichikuyninchik allin kallpachasqa kananpaq, ñawpa ayllunchikkunahina kawsananchikpaq. Kunankama achka rurasqañam rikurin, sunquchakunchikñam llaqta ukupi tiyaqku, hawa llaqtapi tiyaqkunapas. Chaymantapas pipas mama siminchikpi rimaspapunim uyariwananchik.

¿Imaynataq sumaq kawsayman aypasun?

Sumaq kawsaymanqa pachamamanchikwan, apunchikkunawan aypasun, hanaq pachapi lliw kawsaqqunawan kuskalla, haw kallapi kawsaspa, yupaychanakuspa. Chaymantapas machunchikkunapa, taytamamanchikkunapa nanchasqankuta, yuyaymanasqankuta, tukuy yachasqankuta, rurasqankuta ima sunquchakuspa, qatipakuspa, qawaspa, chaninchaspa, chayllachu, ayninakuspa, yanapakuspa, allinta llamkaspa, allinta yachaspa, allinta uywaspa huk sunqulla, huk umalla, huk makilla kaypipas, maypipas kaspas. 🐦

**Manamá tikranchu
qichwa runakunapa
kawsayninkuqa,
kunankamapas
hinakaqlam:
usuchisqa, qunqasqa,
chiqnisqa, ima
rurasqankupas
mana chaninchasqa,
ñawsahina usukuq,
chaymi sinchi llaki.**

Pachamamapiqa hawkam tiyana

Luis Mujica Bermúdez
Universidad Nacional José María Arguedas
lmujica@unajma.edu.pe

Chumasqa: Kay qillqapiqa “Imayna hawka kay maskaymantam” taripan; Hawka kanapaqqa allin kana, qali kana chaymanta qasi kana. Ecuador hinataq Bolivia suyukunapim “allin kawsay” kananpaq rimanku; Suyunchikpi llaqtakunapa nisqankumanhinaqa, manataqsá chaynachu kanman. Antisuyo llaqtakunapiqa hawka kaytas maskachkankuman, manas allin kawsayllatachu.

Sumilla: En este artículo se indaga sobre el “hawka kay”; de cómo lograrlo y para ello se requiere del bien estar, la salud y la tranquilidad social. Ecuador y Bolivia hablan de “allin kawsay”; sin embargo, según el decir en estas tierras no podría ser. En los pueblos de los andes están buscando la paz definitiva y no solo buenos productos.

Yaykuynin

Ecuador suyupi hinallataq Bolivia suyupipas “allin kawsaymanta” unay watakunañam rimachkanku, chiqirichichkankupas. Yachaqninkunaqa unayñam ninku, sasachakuykunamanta, ñakariykunamanta sayarinapaqsi utaq qispinapaqsi musuqmanta suyukunataqa patachana kanman. Pichqa pachak watakunaña Americapi ayllukuna, runakuna, qari-warmikuna sarunchasqa, usuchisqa, wañuchisqa ima kasqankurayku. Sarunchaqqkunaqa ayllukunapa allpankunata, kawsayninkunata hinallataq uywankunatapas qichuspanku ancha sasachakuyman lliwta churasqanku; chayna kaptinsi kunankama wawa churinkuna wakchayayman yaykuchisqa kachkankuman.

**Pichqa pachak
watakunaña
Americapi ayllukuna,
runakuna, qari-
warmikuna
sarunchasqa,
usuchisqa,
wañuchisqa ima
kasqankurayku.**

Kunan pachakunapiqa ñawpaq sarunchaqqkunaqa musuq uyayusqi América suyukunapi kachkanku. Allinta patachaspankus qullqirayku imatapas ruwachkanku, urqkunapa sunqunta kuyurichispan hurquchkanku; yunkapitaq sacha-sachakunata chaquspanku qulluchichkanku, llamkaqqkunapa animunta suquchkanku, warmakunapa sunqunta pantachichkanku. Tukuy llaqtakunapis, kunanpuni, runakuna ancha wakchayasqa kachkanku. Aswanqa, kunan pachakunapi musuq unquykuna chayamuspa machupayakunata, runakunatapas wañuyman qaykuchkan; ayllunkunapas qullqita mana tarispanku allpankunata,

wasinkunatapas taytamamanku mana wañunanrayku rantipaq munachikuchkanku.

Ecuador, Bolivia suyukunapi qallarín

Chayraykum, Ecuador suyupa runankuna hatarispanku, huñunchasqa sayarispanku 2000 watamantaraq, llakimanta, sasachakuymanta hatarinapaq, “sumak kawsay” sutita churasqanku. ¿Maypitaq “sumaq kawsay” sutiqa paqarirqan? Chaytam pisi simillapi willaykusaq. Tayta Viteri 2003 watapi tesis de licenciatura ruwaspa sumak kawsaymanta qillqarin. Tayta Viteriqa Sarayaku ayllupis tiyarqan, Pastaza provinciapi, Ecuador suyupi. Chay llaqtapiqa 1200 runakunallas tiyarqanku (Rodríguez 2016).

Sarayaku llaqtapis empresa petroleota 1996 watamantaraq hurqusqa. Sarayaku ayllus petróleo hurquqkunawan mana allin kasqankuta Corte Interamericana de Derechos Humanosman juciota apasqanku. Unaymantañas 2012 watapi empresata llallinku. Chaymantapacham yunkata Kawsak Sacha (Selva Viviente) sutichaspanku waqaychanku. Umalliqninmi chaymantapacha “sumak kawsaytam” munaniku, nispankus, tukuy tiqsimuyu pachapi riqsirichinku.

Hinallataqmi, Bolivia suyupipas Evo Morales suyu kamachikuq kaspá “Sumaq qamaña” utaq “sumaq kawsaytam” maskaniku, ñuqaykupaq munaniku nispan rimarqan. Chaymanta, kaynatam qillqarqan:

“El Vivir Bien es vivir en igualdad y justicia. Donde no haya explotados ni explotadores, donde no haya excluidos ni quienes excluyan, donde no haya ni marginados ni marginadores. El Vivir Bien en comunidad, en colectividad, en reciprocidad, en solidaridad, y, especialmente, en complementariedad” (Ministerio de Relaciones Exteriores de Bolivia, 2010, p. 9).

Chaymantapacham “sumaq kawsay” “sumaq qamaña” (aimara simipi) rimaytam chiqirichinku. Wakin suyukunapiwanña, político runakuna, qullqimanta rimaqkuna “sumaq kawsaymanta” rimanku. Hinallataqmi ONG runakunapas “sumaq kawsaytam” munaniku nispankus lliw qillqankunapi churanku.

Kaykunata qawaspaymi yuyaymanayta qallarirqani. Chulla tapukuyllam ñuqapaq hatarimun. ¿Imanasqataq “sumaq kawsay” sutita churaspanku lliw ruwayninkunata qatichinku? Chaymantañam wakin tapukuykunapas qispimun. ¿Ima ninantaq “sumaq kawsay” utaq “buen vivir”

**Kay llaqtakunapiqa
“allin kawsayqa”
papakuna, sarakuna,
tukuy ima allpapa
rurusqankuna,
mikunapaq kaq
sumaqa qispiptin
kasqa. Allin kawsay
ninku lliw runakuna
tarpusqankuta
quqarispanku,
achkata taqispanku,
yanuspanku,
mikuspanku,
chaywan allin
kanku, tiyanku utaq
yachankupas**

rimayta chiqirichinku? ¿Imanasqataq “suma qawsaywan” munasqankuta, paqtay ruwayninkuta, hawka kayninkuta churanku? Andahuaylas llaqtapi tiyaspaymi runakunata tapukuspa kutichiwasqanta sunquyman churakuspa kaykunata waqaychani, hinallataqmi qichwasimirayku, ima runapa nisqanta qatisqay, taripaspay kaykunata uyarini.

Allin kawsakuywan hawkalla tiyasun

Uyarisqaymanhina, uku llaqtakunapi runankunaqa allin kanapaqqa manam “allin kawsaytachu” maskchakanku. Chayraykum runakunata tapurqani ¿imataq “suma qawsay” kay llaqtakunapi? Kay llaqtakunapiqa “allin kawsayqa” papakuna, sarakuna, tukuy ima allpapa rurusqankuna, mikunapaq kaq sumaqta qispiptin kasqa. Allin kawsay ninku lliw runakuna tarpusqankuta quqarispanku, achkata taqispanku, yanuspanku, mikuspanku, chaywan allin kanku, tiyanku utaq yachankupas. Chay tukuy ima uywasqankuta.

Kaykunata uyarispaymi qatipayta qallarini. Yachasqaymanhina, runapa, rimayninta chumaspas, ñuqamantaqa kay llaqtakunapiqa lliw runakunaqa “hawka kaytam” munanku, maskanku. Chayraykum, kay siqipi quqarisqayta churaykusaq. Ñuqanchikqa, achka runapa nisqanmahinaqa “hawka kanapaqqa” allin kayta munanchik, allin kawsaykunata uywakunatapas mikuspa. Allin kaspapaq qali runas kanchik, allin mikusqa, allin suni sayasqa uku-ukunchikpi kanchik. Qasi kanapaqqa qalim kana, allinta mikuspa, suni sayasqa kaspas, allin aylluchasqa kaspas. Chayraq hawka tiyasunman.

Nisqaytaqa kay siqipim lliwta qawaykuchwan.

Hawka kanapaqqa mayqan ñawray ayllu suyuta aylluchana, hinataqmi tukuy imatapas churaspa allinta takyachina. Hawka kanapaqqa runapuralla aylluchakusapas kuskanchasqa lliw markakunapi, llaqtakunapi runakunata allinpaq takyachina.

	Uywasqa	Sunquchasqa	Aylluchasqa	Takyasqa
Allin kay	Kawsayta/ uywata	--	--	--
Qali kay	Kawsayta/ uywata	Suni sayasqa	--	--
Qasi kay	Kawsayta/ uywata	Suni sayasqa	Aylluchasqa	--
Hawka kay	Kawsayta/ uywata	Suni sayasqa	Aylluchasqa	Qispisqa kanapaq

¿Imaninantaq allin kay? Uku kayninchikpi allin kaspas sumaqlataña sapa punchaw hatarinchik, kususqa sunquyuq, mana pispasqa, sayku karunchasqa. Uywa hinalla kaymi, mana allin kayñataqmi millayman tikrakuy, runakayninchik qulluchiy. Mana allin kaspapaq manam imatapas allintaqa ruwachwanchu. Imapas ruwasqanchik millayman waqllinman. Chayraykum allin kawsaykunata mikuspaq qali runa kachwan.

¿Imataq qali kay? Qali kayqa mana unquyniyuq kaymi, kuisqa kallpasapa. Supaychasqa kaymi, imatapas utqayllamanmi ruwawaq, hinataqmi tukuy ima ukunchikipipas atiyuniyuq hatarimun. Unquykunapas chinkariptin qasilla tiyakunchik maypi kaspapas.

¿Imataq qasi kay? Qasi kayqa allinlla kaspas, imakunatapas mikuspa, mana unquyniyuq kaspas, maypipas kaspas, pikunawanpas allinllata tiyakuy. Sunqu tiyasqa, mana llakistin, pitapas mana sasachakuyman churaspa, kuskalla tiyaspa yanapanakustin kuyanakustin imatapas ruwaymi; chayna kaptinqa hawka tiyakuy tariymi.

Chayrayku, hawka kayqa, manam atinallachu, sasatam qispinman; runapa qawayninpi, ruwasqanpi, munayninpi imam kachkanman. Hawka kanapaqqa, manam ukullanchikpichu allin kayqa, nitaq allinta mikuyllachu qali kanapaq; hinallataq qasi kayqa mana kaminakusqa, mana chiqnikuspa kayllataqchu. Hawka kanapaqqa mayqan ñawray ayllu suyuta ayluchana, hinataqmi tukuy imatapas churaspa allinta takyachina. Hawka kanapaqqa runapuralla ayluchakuspapas kuskanchasqa lliw markakunapi, llaqtakunapi runakunata allinpaq takyachina.

Tukunapaq

Ñuqamantaqa imaymana llaqtakunapiqa chayllaraqmi ukusunqunkuta uywachkankuman, kikin runahina kanankupaq. Kay pachamamapiqa runakunaqa hawka kaytam munanku, manam “allin kawsaytachu” maskachkanku; sasachakuykunata qawarispankum tupanakunku, hinallataqmi makipurallawan imatapas qispichispanku. Warmi qarikunam sapa punchaw achikyaspamku llamkayman churapanakunku ayllunkuta sayarichisqakutaq hawka kayta qispichichkanku.

Hawka kayqa runamanmi tikrapachiwanchik, chaytaqa qichwasimipiqa runayaymi nichwan. Chaymi, runayayman churapakuspaqa hawka kaymanmi yaykuchkanku. Mana runayayman yaykuspaqa mana paqtaymanmi churapakuchkanku. Chayna kaptinqa, millay kayman yaykupakuspam imatapas mana allin kayman ustupakunku. 🐦

Maytusqa qillqakuna

- Ministerio de Relaciones Exteriores de Bolivia (2010). Vivir bien. Mensajes y documentos sobre el Vivir Bien, 1995-2010. La Paz: Estado Plurinacional de Bolivia-Comunidad Andina.
- Ministerio de Relaciones Exteriores de Bolivia (2009). El Vivir Bien como respuesta a la Crisis Global. La Paz: Estado Plurinacional de Bolivia-Comunidad Andina. Segunda Edición.
- Rodríguez, A. (2016). Teoría y práctica del buen vivir: orígenes, debates conceptuales y conflictos sociales. El caso de Ecuador. Universidad del País Vasco/Hegoa, Tesis.

**Kay llaqtakunapiqa
“allin kawsayqa”
papakuna, sarakuna,
tukuy ima allpapa
rurusqankuna,
mikunapaq kaq
sumaqta qispiptin
kasqa.**

Aqupampa willakuywan hamutay

Gavina F. Córdova Cusihamán
Universidad Nacional José María Arguedas
gfcordova@unajma.edu.pe

Chumasqa: Kay hamutayqa qichwasimipi willakuy qillqamaytu ñawinchasqamantam paqarimun. Aqupampa, qichwasimillapi qillqasqa willakuyqa taqin anti runapa chiqap kawsakuyinta, yachayninkunapa sunqunta, kunan pacha sasachakuyninkunata hinallataq mana riqsisqankunapi kawsakuyin hatarichisqanmanta, kuyakuynin hinallataq runa kaynin pachamamawan kuskanchasqa kayninta mana karunchaspan. Wakillanpas aswan qatiparisqam kanqa runamasinchikkuna kay willakuy ñawinchayta munarichinarayku.

Sumilla: Esta reflexión se origina a partir de la lectura de una novela quechua. Aqupampa, escrita enteramente en quechua, condensa una narrativa realista del hombre andino conjugando su cosmovisión, sus problemas modernos y la lucha por la vida en tierras ajenas, sin descuidar el amor y valores humanos en relación con la naturaleza. Algunos de estos aspectos son los que se enfatiza con la finalidad de invitar a la lectura de la novela.

Yaykuynin

Aqupampa willakuy qillqamanta rimarinaypaqqa, Aturinchi Pablo Landeo Muñoz, kay willakuy qillqaqta siminchaykusaq, paypaq chaninchaynin kachun, achka kutitam uyaykullawan qillqasqanmanta rimaykunaypaq, qillqaykunaypaqpas.

Kay
pachakunakamaqa
kayhina willakuy
manaraqmi
karqanchu,
chayraykum
2018 watapi
“Premio Nacional
de Literatura”
-Ministerio de
Culturapa qusqanta
chaskirqan.

Kay qillqasqan willakuyqa 2016 watapim riqsisichisqa karqan, 106 rapipi runasimillawan qillqasqa, castellano simiman mana tikrachispa. Kay pachakunakamaqa kayhina willakuy manaraqmi karqanchu, chayraykum 2018 watapi “Premio Nacional de Literatura” -Ministerio de Culturapa qusqanta chaskirqan.

Antisuyumanta chalasuyuman mitmaykuna kasqanmanta, kuyanakuymanta, anti runapa llaqtachakusqanmanta, sasachakuy pachamantapas hukniraqmi willakuyninqa.

Chawpin

Kay qillqasqaytam sutichani “Aqupampa qillqawan hamutayniy” nispa. “Aqupampa” ñawincharisqaypim umasunquypi

muyukachaykun hukniraq hamutaykuna, chaymi qillqarichkani kuskanchasqa astawan yuyaymanaykunanchikpaq.

Aqupampa. Aqu-aqu pampa. Kay rimayqa runakayniyta, kawsakuyniytam kaymanpas wakmanpas yuyaymanayniypi pusariwan. Antisuyupi, yunka suyupipas pachamama aqu kaspapa, kawsaykuna tarpuna allpakunam, tuki allpakuna; kawsaykunata quñiriyinwan qispichiq, sachakunapa sapinta llampukayninwan ukuman yaykuykachi. Llaqtakunapa hatarinan, runakunapa llaqtayaynin tarinanku, kawsakuyninku mallwachi. Chayna kachkaptin, pachapa risqanmanhina allpa sutiqa chinkachkan, rimayta tikrachispa munaqninga hukmanyachiyman apaykunku. Chaynapi wiñaypaq imayna allpa kasqan riqsichikuyninta qulluchinchik.

Chalasyuyupi hatun aqupampakunaqa, mamaquchapa patankuna; mana imapa wiñanan, anchapas karu pukru- urqu- qata; chakipuni, llakiwan qawana, kawsaypa sasachakuywan hatarinan kasqanrayku.

Aqupampa willakuypiqa, manayá chaynapichu wiñaypaq puchukan. Ñawinchaspaqa llaqtayasqanta, mitmaqkunapa kallpanwan, supaynin aparisqa kawsakuyninkuman hapipakuspanku llamkasqankuwan, runayayninkuta qawarichikusqankuwanpas qawariykusunchik. Runamasinchikpa, llaqtamasinchikkunapa kawsakuyninmantam Aqupampa willakuy qillqaqa sayarimuchkan.

Kay willakuypiqa Margaritam anchatapuni rikurin, paypa kawsakuynintam willakuq qatirayan. Payqa Huayllapatapi ayllupa wawachurin, Acobamba, Huancavelica suyumanta; 1970 watakunapiraraq aylluntin ripukusqanku Limaman. Willakuyqa Margaritapa kawsakuyninta 3 mitapi qawarichiwanchik: 1.- Huayllapata llaqtanmanta llusqsimusqanta hinaspa Lima-Surquillo llaqtapi warmallaraq kasqanta, 2.- Sipas kayninmanta, chaymanta 3.- Villa El Salvadorpi yuyayniyuqña kasqanmanta.

Kay maytuqa, manam chullachasqa runapa - ayllupa - rimaypa, kawsakuyllantachu, ñakariyllantachu, qispiyllantachu qawarichiwanchik; aswanqa llapanchiktam sunquchawanchik sapa rapipi. Qampa, ñuqapa, paypa, lliwpa karu llaqtakunamanta mitmaykamuspa, naqiriy-tawririy sunquyuqmantaña kawsakuymant kutirichimusqanchiktam yupaychan.

Tukupaynin

Sapakamam “Aqupampa” qillqapi runayaqkuna kanchik, warmiyasqa qariyasqa, taksaraq utaq hatunña, wawallaraq utaq yuyaqña, kaypi paqariq utaq huklawkunamanta hampukuq, imaymana kawsakuyniyuq kasqanchikrayku.

Chalasyuyupi hatun aqupampakunaqa, mamaquchapa patankuna; mana imapa wiñanan, anchapas karu pukru- urqu- qata; chakipuni, llakiwan qawana, kawsaypa sasachakuywan hatarinan kasqanrayku.

**Kay qayarikuyqa
kikiypaqpas
qamkunapapaqpas
runayayninchik,
imaymana kayninchik
allin takyapasqa
kananrayku.**

Chaytam niyman, sapakamapam sunqunchikpi aqupampanchik kachkan, kawsarichinkichu icha sipirqunkichu? Amapuniña upallaychu rimayniykita, amapuniña harkakuychu qillqaytapas yachasqayki simipi, rimaypacha! Qillqaykuyña atisqaykimanhina. Kay qayarikuyqa kikiypaqpas qamkunapapaqpas runayayninchik, imaymana kayninchik allin takyapasqa kananrayku.

Hayka watañataq waranqa isqun pachak qanchis pichqayuy watamantapacha usurqun?, wata puñuchu- puñuy qutquchu kanchik? Mana rimaspa, mana qillqaspaqa chaki aquhinam kachkanchik, kawsakuyninchik mana hatarichiq, allpayachisqa kaspapas kawsay mana ruruchiq, huk simiwan mikunanchik maskakuq, nanayninchik willakuq, mañakuyninchik qapariq, kuyakuyninchik waqllisqa ima. Turinchik Landeohina qillqaspaqa yaqachá rimariyninchikta uyarichikusun, kawsakuyninchikta hatarichisun, yarqayninchikta amachasun, usuchinakuypas usatahina sipichkaptillanchik qullunqaña.

Chaypaq kanña qimiqninchik Kamachi qillqa (Ley de Lenguas) 29735 yupasqa, ñam imayna puririyninpas qillqasqaña kachkan “Reglamentación de la ley de lenguas”, chayqa tanqanam, manam kikiyllanchu purinqa, aqupampapi kawsakuyninchikkunata hatarichiqhinam, minkaykanakuspa, tinkuykuspa puririchina kanqa llaqtantin hunta, chaypi rimarispa, qillqarispaqa ayllusimipi yachakusqanchikpi, mana pipa upallachisqa, pinqachisqa. Imanasqataq rimanki, qillqanki chay simita? Niwaptinchikqa, ¡Munaspay, munayniypi kuspay! Nispaña kutichichwan. 🐦

Maytusqa qillqakuna

ARGUEDAS, José María (1962). Tupac Amaru Kamaq Taytanchisman, haylli - taki / A nuestro Padre Creador Tupac Amaru, himno w- canción. Lima: Salqantay. Itier, César (s.a). Aqupampa, de Pablo Landeo Muñoz, la primera novela escrita en quechua. Qawasqa: <https://hawansuyo.files.wordpress.com/2016/07/itier-aqupampa-1.pdf>

LANDEO, Pablo (2016). Aqupampa. Lima: Pakarina.

MUSYAYKUNA

 U NAYPACHA
Rimanakuypaq

Sisariypa suñakuynin

Heberth Loa-Gonzales
Universidad Nacional José María Arguedas.
capu.heberth.loa@gmail.com

**Ima sasachakuypichá
tarikun nisqa,
chayraykuchiki
kay llaqtaman
hampukurqa, nispa
rimapakusqa.
Hinaptinsi,
sarakunata
hamkarquspa,
papa waykukunata
ruraspa, watukaq
risqa.**

Chaqa sutiyuq llaqtapis, mamakucha Sisariy sutiyuq tiyasqa. Paysi llampu sunqu kasqa; manas llaqtamasinkunawanqa chaqwaymanqa wichisqachu. Anchatas runamasinkunata ima ruraypipas yanapasqa. Rimakuyninwansi irqi warmakunatapas mallwarichisqa; chaynapis Sisariy mamakuchaqa kawsakusqa. Ichaqa, Sisariypaqa wayna sipas kasqanmantapachas qusanqa manas kasqachu, chayraykus sapallan payayanankama qiparqusqa. Chaymi, warmisapahina ima kawsaytapas kamallataña tarpukusqa mana pipas yanapaptin.

Chaysi, Chaqa llaqtataqa hawamanta runakunaqa sutichasqaku saminchasqa llaqta nispanku. ¿Imarayku? Kay llaqtapiqa manas ima usuchikuytapas riqsisqakuchu tiyakuqkunaqa, nitaq kawsaykunapas pisisqachu, aswanqa chiqaptas rurusqa. Chayta rikuspas Sawsi sutiyuq qari aylluntin chayman illamusqa, allinta kawsakuyta munaspa.

Chay, Sawsi aylluqa ñawpaqtaqa Markapata llaqtapis tiyasqaku. Chaypis llapan tiyaqmasinkuna machaqwaywan sutichasqaku. Paysi yanqa runakunatapas usuchiyman haykuchisqa, kawsaykuna tarpukuqkunatapas miyu hampikunawansi chaqchurpariq kasqa. Chaykunata ruraptinsi llapan llaqta huñunakuspa aylluntinta qarqumusqa, chaynapis Sawsi aylluqa Chaqa llaqtamanqa chayamusqa.

Qipa punchawtas Sisariy mamaku chayta musyaspa hamutasqa: ¿Imaynanpitaq wak runaqa llaqtaymanqa llapa aylluntinqa illarqamun? Ima sasachakuypichá tarikun nisqa, chayraykuchiki kay llaqtaman hampukurqa, nispa rimapakusqa. Hinaptinsi, sarakunata hamkarquspa, papa waykukunata ruraspa, watukaq risqa.

Chaypis, wasinman chayarquspa qayakun:

- ¡Hampullayki taytay! ¡Hampullayki mamay!, nispa.

Punkus kikich nimun. Sawsi runaqa piñallaña llusqirgamun. Sisariy mamakutaqa manas rimaykukunchu nitaq

rikuntukunchu. Chaysi Sawsipa nin:

- ¡Imatam paya qayaykachakamunki, manachu puñunaytapas munanki!,- chayna nisqanwansi Sisariy mamapa tullunkunapas katkatatarinraq, hinaspa Sawsipa rimasqallanwan musyarqun mana riqsikuyniyuq runa kasqanta.

Mama Sisariyqa allinta hamutarquspas nin:

- ¡Taytay! Sawsí watukarqamusaq nispaymi hamurqani, hamkata, papata suysunayman qipichaykuspay. Chaymi warmaykirayku kay mikuychakunata apamurqani, kaykunata aylluykiman quykunki.

Chayta Sawsipa uyarispas mana chaskiytapas munasqachu, aswansi piñallaña nin:

- Ñuqachumikunaykita mañakamurqani apamuwanaykipaq. ¡Yaw mana kiruyuq paya!, nispa qallaykun kamiyta.

Sisariy warmiqa uyarispas kamisqanrayku waqayta qallaykun, chaysi nisqa:

- Ñuqaqa hamurqani mana imapas wasiykipi kaptinmi, manam suwakuqchu nitaq piñachiqchu hamuni. Chaynaqa wasiymanyá kutikusaq, ichaqa kay hamkatam papantinta aylluykiman chayaykachipuwanki.

Chaynallapis Sisariy warmiqa wiqui ñawintin wasinman kutipusqa.

Hinaptinsi, qipa punchawta Sawsí yakupa ñawinninpi uchku uchkuyta qallaykun, chayman rumikunata, llinki mitukunatapas astamusqa. Chaynallataq, wasinpunkunkama yarqa aspiyta qallaykusqa. Chayta, Sisariy mamaku rikurquspas rin tapukuq, imaynampim chayta rurachkan nispa, chaysi nin:

- ¡Taytay! ¿Allinllachu? ¿Imaynanpitaq kay mancharikuy ruraytaq rurachkanki? Chay rurasqaykiwanqa karyapas, challwakunapas chinkarqunqam; chaypas pachamamapa waqaynintam chakirqachinki, hinaspa yakumanta ima kawsaypas wañurqunqa.

Chayta, Sawsí runa uyarispas kutichin:

- Chay nisqaykiwanmi asirqachiwanki. Ñuqamanqa amam imatapas niwankichu, llapachaykichikpas kay llaqtamanta maymanpas ripukuwaqchik.

Chaykunata rimaptinsi Sisariy warmi nin:

**Ñuqaqa hamurqani
mana imapas
wasiykipi kaptinmi,
manam suwakuqchu
nitaq piñachiqchu
hamuni. Chaynaqa
wasiymanyá
kutikusaq, ichaqa kay
hamkatam papantinta
aylluykiman
chayaykachipuwanki.**

- Ama chaynachu kay turillay Sawsi. Qawariy runamasikikunata kay pachapi, chayna kaptinchikmi pachamamatapas nisyuta sunquntapas nanarqachinchik, chaymi pachapas paqrapampayachkan.

Chaynata rimachkaptillansi Chaqa llaqtamanta runakuna qispirpamunku, kaspita, rumita, quri lazo sillwisqa, puytita apaykukuspanku. Paykunas rimayta qallaykamunku chay mana allin rurasqanmanta; hinaptinsi Sawsi runaqa chaykunata uyarispa qayaykachaykukun:

- ¡Waw, churiykuna warmaykuna, kay llaqtapi runakuna wañuchiwachkanña, raskimuspaykichik yanapaykuwaychik, amachaykuwaychik!

Chayta uyarispas Sawsi runapa ayllunkuna rumita, kaspita, puytita, kuchunata apaykukuspanku raskiykamunku. Chaypis yakupa ñawinninpi Sawsi runapa ayllunwan Chaqa llaqtapi runakunawan llamkaykanakunku; chaysi Sisariyqa rakiykukun. Chaynapi kachkaptinsi Sawsi runa umanpi Sisariy warmita kapiwan waqtarparin. Mamallay mama, Sisariysi tutapihina rikurirqun, ukuntapas rasilyaysi hispirparin, yuyayninpas qusñihinas chiryarqun; tawa tullmihinapis richkarimusqa.

Chayna mana uku sunquyuq kanankamas, Sawsi runaqa llapachan Chaqa llaqtapi runakunata yacharpachisqa Sisariy warmi usuchikuyman yaykunankupa. Chaysi nisqa:

- ¡Wawqiykuna, paniykuna! Uyariykuwaychik, ñuqanchikqa yanqam awqanakuchkanchik, aswanqa Sisariy warmim ñuqanchikta mana munanchu ñawpaqman Chaqa llaqtata apanata. Paymi ñawpaq hamutayllapi qamkunata tiyanaykichikta munachkan, chay mana sunquyuq pachamamaman hapipakuspa, urqkunaman saymaspa, yakupa ñawinninkunata michakuspa. Chaymi qamkunata niykichikman, yanapaykanakusun Chaqa llaqta manaña Sisariy warmipa yuyayninpihina kachkananpaq.

Chaytas Chaqa llaqtapi tiyakuq runakuna uyarispa ninku:

- ¡Arí, wawqiy allinmi chay nimusqaykiqa! Ñuqaykum musuq pachapi tiyayta munaniku, manañam pachamamata, yakukunata, urqkunata, sachakunata yupaychayta munanikuñachu. Chaymi kay llaqtamasikikuna qamta ima ruraypipas yanapasunki.

Chaynatas llapallan runakuna Sawsi runata yanapasqaku, ichaqa Sisariy warmitas wasiman maqaspaku chuqamusqaku. Chaymantapachas, Sisariy warmita nisqankumanhina sasachakuyman yaykusqaku. Ima kawsayta tarpukuptinkupas

**Mamallay mama,
Sisariysi tutapihina
rikurirqun,
ukuntapas rasilyaysi
hispirparin,
yuyayninpas
qusñihinas
chiryarqun; tawa
tullmihinapis
richkarimusqa.**

uywakunawansi michirpariq kasqaku, utaq ima millay hampiwapas chaqchurpaspa, chayqa ima kawsaypas llaqinmantapacha rurunkamas chakisqa, ismusqapas.

Chaynallataqsi, llaqtamasinkunapas manaña ima tarpukusqankutapas haywaykusqakuñachu nitaq pachamamamanpas saymantapas rurayta munasqakuñachu. Aswansi, millay rimaykunata pachamamaman nisqaku, Sisariy warmipa usnu pachamamapaq rurasqantapas tuñichiytas qallaykunku; hinallataq urqkunapa patanmi inkillchantapas kañaykusqaku, utaqsi sacha-sacha urqkunatapas ninawan kañaykunku chaypi ima kawsaytapas tarpunankupaq.

Chaysasachakuykunatas, Sisariy warmiqawasqa manchakuywan imayna llapallan runamasinkuna saqrayasqankuta, mana pachamamaman ima iñiyin kasqantapas. Chaysi nisyuta unqurqusqa millay usuchikuypi kaspas, killamantahina wañurqkusqa. Chaysi, aycha kurkuntaqa wasinpiqa mana tarisqakuchu, aswanqa kawintunpa hawanpis suma sumaq rupu waytacha churarayasqa. Hinallataq huk pukulluchapi killapa achkiyinhina yakucha chayllatas tarisqaku, ichaqa chay tarisqankutapas hinallapis saqiykatamusqaku. Hinaspas, chay tuta Sisariy warmi llapachan runapa musquyninpi rikurirqamusqa. Paysi nisqa:

- Ñuqatam riqsiwarqankichik Sisariy sutiwan, ichaqa ñuqam pachamama kani, aswanqa ñawray sutiwanpas riqsiwanmanmi. Chaymi, hamurqani Chaqa llaqtaman warmihina, qawaytam munarqani sapa runapa uku sunquta, yachaynin puriyintapas. Ichaqa, ñuqatam usuchikuyman, sarunchayman qaykuwarqankichik, manam allintachu ima ruraytapas qispichirqankichik, nitaqmi rimasqaytapas uyarirqankichikchu. Chayta qawaspaymi anchata llakikuni. Ñuqam ima kawsay tarpukusqaykichiktapas suñayniywan ruruchini, chaymi chay sayma rurasqaykichikwan anchata kusikurqani yupaychasqa kasqayrayku. Qamkunam qawachiwankichik pachapa risqanmanhinam, runa manaña hapipakuwaytapas munanñachu ni riqsiwaytapas. Chaymi, umaykichikman kay yuyayta churaychik: ¡Yachayqa hukllam, manam ñawpaqchu, nitaq paqarinchu, yachayqa kananmi rurakun sapa runapa tinkuchisqanmanhinam! Chayraykum, ñuqa huk pachata qusqaykichik, chaypaqmi kawituy hawapi suma sumaq rupu waytata saqimurqani, huk pukulluchapi killapa achkiyinhina yakutapas. Chaytam llapaykichik yuyayninta maskankichik, chaywanmi Chaqa llaqta kaqmanta paqarimunqa, manachayqa Sisariy warmipa waqayninmanmi chayanqa.

Chaynapis, Sawsi runaqa aylluntin, llaqtamasintinkuna pachamamapa nisqanrayku illakunata maskasqaku. 🐦

**Ñuqam ima kawsay
pukusqaykichiktapas
suñayniywan
ruruchini, chaymi
chay sayma
rurasqaykichikwan
anchata kusikurqani
yupaychasqa
kasqayrayku.
Qamkunam
qawachiwankichik
pachapa
risqanmanhinam,
runa manaña
hapipakuwaytapas
munanñachu ni
riqsiwaytapas.**

Pachamamawan kawsaqchanpi rimarisunchik

José Carlos Arévalo Quijano
Universidad Nacional José María Arguedas
jcarevalo@unajma.edu.pe

Chumasqa: Pachamamapa rurusqantaqa quykanakunan, chayta ruwaptikiyqa mama sara kusikunman, hinallataq wakín kawsaykunapas, sutillan puñuptiki mamakuchaman pachamama kawsaqchanpi rimarisunki

Sumilla: Los diversos productos de la chacra se deben compartir, para la alegría de la pachamama. A través de los sueños la pachamama se comunica a través de una viejita.

Qapaq raymipiqa, Pachamama ñuqanchikmanta manam ayqirincho, aswanmi payqa lliw kawsay ukupi chaninchakun. Kawsaqchanpi paywanqa rimarinan, mikuchinan allin kawsaykuna rurunanpaq; hinallataqmi pachamamapa ukunpiqa tukuymi kawsan.

Kananmi willasqaykichik imaynatam pachamama rikurin.

Lorenzo runas tukuy ima kawsay tarpuyta yacharusqa; yaqaña kawsaykuna wiñamuptinsi kusi kusiqaña kasqa, utqaylla hallmayta ruwasqa, kutipaytapas. Runankunatas kamachisqa, hinallataqsi unaymanta wakinnin aynikuqkunapas tukuy ima llamkaykunapi churapakusqanku.

Chaynas, sapa wata muyurisqanpi waputas tukuy ima kawsay Antapata, Truqapata laymikunapi rurusqa. Chuqllu, papa, habas rikurimuptinsi miskillataña ayllunpas mikusqa. Antawaylla runakunas rantipakuqkunamanpas pisi qullqillapaq apamusqaku.

Punchawkuna muyumuptinqa chiwaku, qarachupa, ukucha, kawsayninkunataqa mikuyisqa. Chaypaqsi manchachikunata ruwasqa. Chaytapas manas kasusqakuchu. Lorenzoqa tutantin punchawnintinsi purisqa chay uywachakunata hapinanpaq. Pisiparquspas qatqi upiyayman Lorenzoqa yaykusqa.

Chaymantañas, umanta rachkikuspan sunqunta tapukun, ñimaynanpitaq kay tarpusqaykunata kay millay uywachakuna

**Punchawkuna
muyumuptinqa
chiwaku,
qarachupa, ukucha,
kawsayninkunataqa
mikuysisqa.
Chaypaqsi
manchachikunata
ruwasqa.**

yanapawan? Hapinakunata aswan churasaq, hinallataq hampisqa mikuykunata. Icha chaywan uywakunaqa wañunmanku, chaynatam rimapakusqa. Lliw layminpi ñaka-ñakayta manchachiqta hampisqa mikunakunata churarquspani pisiparqusqa. Chaywanpas manas chinkasqachu uywachakunaqa, aswansi tukuy kawsayta mikurqusqanku.

Maynillansi pipas, wiruta, papata, habasta mañakuq riptinqa, allqunta kachaykusqa. Aswnasi asikuspa, puraminti maqlas rikurirparisqa, ayllunpas hina chaynas kasqa. Wawqin llaqtamasinsi allillawan rimapayasqa “pachamamapa rurusqantaqa quykanakunan, chayta ruwaptikiyqa mama sara kusikunman”. Qunqaylla uyariyninpi arí nisqa killallapaq. Chaymantaqa musuqmantas maqla kayman kutirparin.

Wakin llamkaqmasinkunapas, umallantam aywiykunku pinqaymanta, manayá allinchi wawqiykuna paniykuna llaqtamasiykuna; chaycha wakin ayllunkunapas karu karumanta qawanku, ayqirikunku Lorenzomantaqa pinqaykuna ruwasqanmanta.

Watan watansi Lorenzopa musquyninpi rikurisqa mamakucha nisqas; taytay allin runa kanaykipaqa, manaña chiqnisunaykipaqa, kiwnata tarpuy, chaywanmi pampamanta uqarisunki, chaytapas manas kasusqachu asikunsi, kimsa kutikamas puñuyninpi mamakuchaqa rimapayasqa.

Chay punchawkunapis sunqun kichakuyta munasqa, llamkaqninta tapusqa, puñusqaypim kimsakamaña mamakuchata uyarini, paymi niwan kiwnata tarpuy, allinchi kanman, Juansi nin Lorenzota, sichus musquyniykipi rikuriptinqa, kasukuy, arí wawqiy kasusaqmi, muqutayá maskamusaq huklaw suyumanta, yuraq kiwnata rantimusaq tarpunananchikpaq.

Lorenzoqa chansawansi llamkaykachisqa, chaywanpas, maqlakayninqa manas chinkasqachu, kay llaqtachapiqa qawasqallayá kasqa, mamakuchaqa yuyaykachisqa sapa tuta kiwna tarpunanpaq.

Tarpuytas qallarisqaku kusikuywan, tukuy punchaw sumaq kawsay wiñananpaq, qaspiytas pararparisqa allinsuta, runankuna qawaspanku ninku allinmi paran yuraq kiwna wiñananpaq.

Kiwnas wiñayta qallaykun, tarpuqkunapas qawapayaykunkus, sumaqlataña wiñasqanta, sapa punchaw, Lorenzota taputinkus, asi asillañas purisqa, manas chay ruwasqantaqa pimanpas willasqachu, qarillañas ichikachasqa chakra patapi.

**Lorenzoqa waqaytas
qallariykun,
pampapis kiwna
chaqchusqa,
chakrantinpi,
qawayllas, qawanku
llamkaqkuna,
chaypas Lorenzopaqa
sunqunqa manas
llanllarisqachu,
aswansi maqla
kayninpas
lluqsirparisqa.**

**Juansi nin Lorenzota,
sichus musquyniykipi
rikuriptinqa,
kasukuy, arí wawqíy
kasusaqmi, muqutayá
maskamusaq huklaw
suyumanta, yuraq
kiwnata rantimusaq
tarpunanchikpaq.**

Kiwna wiñaptinsi qurakuna wiñayta qallarirparisqa, Lorenzoqa qaqqa uyallañas kasqa, qayansi llamkaqkunata, warmitakama qurachinanpaq, paykunas chansawan llamkasqaku kiwna allinta wiñananpaq.

Ñas kusichupiña kasqaku, chaypaqsi, pachak runata llamkachisqa kiwna rutuyupi, huñusqaku arkuspa, hinaman Lorenzoqa, llamkaqkunataqa nin paqarinmi irasunchik qatuspa, llamkaqkunas ninku allinmi taytáy, qallarinkanupaqsi Juan Lorenzota nin haywaykusunchik pachamamaman kay kiwna rurusqanmanta, Lorenzos nin amaña, runakuna uyarispankus umallanta aywisqaku.

Trillaymansi mamakucha rikurirparimusqa, puraminti istaw llaki uyachayuq, kayta nispa: taytay Lorenzo rimaykukullayki, ¿ima? qanra paya, ¿imatan munanki?, mamakuchas nin kusallaña kiwnayki, taytáy huq uchkuychatayá malliykachiway, lawallatapas mikurqkunaypaq, Lorenzos kutichin, qanra paya, qamchu llankaysiwarqanki pasay, allqutam kachaykamusayki, manchakuymantas ayqirisqa; mamakuchas nin Lorenzota, manam ima kiwnaykitapas qawankichu, kikiymi qawaspay tariyki maqlla kasqaykita, hukchallatas mamakuchaqa qichpata chinkaykusqa.

Lorenzoqa qarillañas llamkachisqa, rakumantataraqsi willankusqa mamakuchamanta chaychu allin, rimachkaptinsi hukchallata para challcharparisqa, manas mayman kiwna pakananpaq kasqachu, mayu hinarasqa paraqa kiwnataqa apaykun, manas pipas atisqachu imayna qarkakunanpaq. Lorenzoqa waqaytas qallariykun, pampapis kiwna chaqchusqa, chakrantinpi, qawayllas, qawanku llamkaqkuna, chaypas Lorenzopaqa sunqunqa manas llanllarisqachu, aswansi maqlla kayninpas llusqirparisqa.

Kamipaykunsu lliw llamkaqkunata, tayta Juanmi nin Lorenzota, kayqa mana mamakuchaman kiwna mallichisqaykipim pararparin, qanmi nirqanki kiwnata tarpuy, kanan pay rikurimuptin mana mallichirqankichu, chayqa pachamamachá karqan, qam mana haywakuyta munarqankichu, chaymantapacha Lorenzoqa wakchayarparisqa, manañas layminkunapi tarpusqachu, aswansi machaypi tukuy qullqinta tukusqa, hinallataq wañusqa rikurirqusqa. 🐦

Andahuaylaspaq

Percy Borda Huyhua
percyhuyhua@gmail.com

Urqu urqkunapa sunqunpi
Wiñariq ayllu
Sunquykipim musuq runakuna
Sisarichkan
Musuqyayta munaq
Wayna sipas
Kunan pacha
Chakata
Awachkan
Chimpaspan
Kutimunapanpaq
Llapan kikin kayta
Qipimuspan.

Mawka musuq llaqtam
Kasqanki
Andahuaylas.
Ukuykipim
Allpamanta
Rumimanta
Titimanta
Qurimantahina
Wasikuna
Panchirin
Waylispa tapanhina
Qarita warmita
Uqllananpaq
Kay pachapi
Andahuaylas
Ñawray tikahinam
Sisarinki
Aylluyupa sunqullanpi
Wiñaypaq wiñaypaq.

Ichaqa nanachiwankim
Masuyasqa runa
Sunquyta rantikuptin
Runatukuq runa
Ukuykita nakapaptin
Qichwa sunqutukuq runa
Ñawpaqniyki
Tuqasuptiyki
Ispasuptiyki
Ñawiywan
Qawaspay mana ima rurayta
Atispay
Icharaq mana ñakarichkaptiyki
Runayaspayku
Sumaqta uywaykikuman
Hawkalla
Kusi kusichalla
Kawsarinaykipaq
Kuyasqay
Marka
Andahuaylas mayu
Pinqayllayta mayllaykuy

Supaysapa
Aylluyupa
Sunqunpi
Sisarinaypaq
Andahuaylas
Musuqyay munaq
Suyu
Qapaq
Amawtakuna
Paqarichiq
Andahuaylas
Qampa sunquykipim
Llakillayta
Pampaykuspay
Musuq atuqhina
Illasaq
Mayuwan
Parawan
Wayrawan
Kuskanchakuspay
Kutimuspa
Huchallaykita
Mayllaykunaypaq

UNAYPACHA
Rimanakuypaq

Piñachikuy

Kusi kusilla
Qasilla
Kawsarinapaq

Ñaqchachahinam
Purichkan
Wakcha atuqcha
Hukpa
Umanpi
Umanpi

Mana usallatapas
Akllay yachaq
Ñaqchacha
Haykaqkamaraq

Purinki
Purinki
Hukpa
Umanpi
Umanpi

Wakcha atuqchahina
Ñaqchacha
Ñawray

Umakunapi
Purinki
Purinki
Manachu

Usachahina
Piñachiypaq
Piñachiwaq
Mana hawkayaspan
Usatahina
Hamutayninta

Piqyaypaq
Piqyanman
Musuq chaka
Ñawpa chaka
Qipa chaka
Munay chaka
Kuyay chaka

Jerusalemanta antisyukama
Musuq runa chimpachiq chaka

Qichwa chaka
Pacha chaka
Runa chaka
Qaynapas
Kunanpas
Chakallam
Kallanki

Llampu sunqu
Qichwa sunqu
Yuyaq chaka

Yuyaq
Riqsiq
Chakam kanki
Chakapunim kanki

Yuyayniyta
Qispichiy
Riqsiyiniyta
Huntachiy
Munayniyuq

Atiyniyuq
Kawsanaypaq

Walalachi aqatachu
Upyarqanki
Qullawachu kawsaytachu
Mikurqanki
Manaña sisariy atinaykipaq
Manaña samariy atinaykipaq

Yuyaq tayta
Riqsiq amawta
Wiñaypaqmi
Kanchanki
Apu Arguedashina
Llapanpa
Yuyayninpi
Rurayninpi

Uywaq, harawiq, qillqaqmi. Kuyay sutinmi Chakuq Killinchi. Pueblo Libre llaqtapi, Qusqu suyupim paqarirqa. San Antonio, Ayacuchoyim unay tiyarqan. Centro de Idiomas de Facultad de Letras de la Universidad Nacional Mayor de San Marcospim llamkan. Warmakunawan Tarpurisunchispi hinallataq Cuculipampapi llamkarqa. Nina Qallu (2016), Churmichay (2018) harawi qillqata qispichirqa. Supay Atuu (2020) musuq willakuyta qillqarqa.

UNAYPACHA
Rimanakuypaq

Sapsiy

Riyna Aguilar Quispe
IE Santa Catalina, Juliaca
riynaestheraguilarquispe@gmail.com

I Ayqiy

Expreso Puquio maytam apallawarqanki,
Molina Chankas mayllapim saqillawarqanki
Huérfino pajarillohina kaykunapi,
mana taytayuq mana mamayuqhina ñakarinaypaq,
waqanallaypaq.

Paloma Torcaza mana parisniyuq
Sapachallay, solachallay ñuqallay karqani.

Perlaschallay adió nispaychu ripurqani kunanñataq
wakchay wakchay, iqy iqy kutimunaypaq, vueltamunaypaq.

Perlaschallay acaso qamchu karqanki
waqapuwaqniy, michakuwaqniy ripunay agencia punkupi?

Perlaschallay kunanya taripamullaway,
ñam chawpi caminutañam dalimuchkani.

Adelacha kuyakuykimancha kanman karqa,

Expreso Puquio maytam apallawarqanki,
Perlaschallay maytam despidillawarqanki,
Yaya Qarpanqay kuka kintuchaykiwanya destinullayta
qawaykapullaway.

Saqisqay llaqtallayman yaykuykullasaqchu?,
Mamallaywan tupaykullasaqchu?

Maytañach richkanipas wayta retamapas manañam
asnawanñachu,
maypiñach kanipas mamaypa uyanpas manañam
richkapuwanñachu.

Expreso Puquio maytam apallawarqanki

II

Wawa pampay

Ishura wawa makikita kuyuchinki
Wiksay ukupi,
Ishura wawa supayta tusunki
Piskina, pishkin, nispa pawakachanki

Ishura wawa sumaqta takipunki
Padrinuykipaq,
Paypas, musuq musuq pachata rantipusunki,
Chay papachaykitarraq qamri ishura wawa munanki.

Ama wawitay waqaychu,
Puñuylla, puñuy.

Llullu wawa, llullu cuerpuchaykitan unqurachiwaq.

Madrinaykim chumpichaykita awapusunki
Hanaq pachaman apakunaykipaq,
Amam Ishura wawa
Chukuchaykita urqukunkichu,
Millwa millwachaykim wichirqamunman,
Hinaspan riti riti chiripi waqayman,
Ishura wawa.

III

Animo ven

Kukulinay manas parachu wiqillaysi,
Kukulinay manas wayrachu ayallaysi.
Kukulinay manachu kay cartallayta mamallayman
aparullawaq.

Kukulinay manachu taytallayman kay siqullanta
kutiykachillawaq.

Llaqtallaytas paran, llaqtallaytas llullu apan,
Ripukusqaymantam chusiq purin punkullayta,
Ayqikusqaymantam tukulla waqan,
Manas wañuytachu mañan,
Manas sasachakuytachus qayan,
Triste vidallaytas takipuwan,
Wakcha kawsayllaytas waqapuwan.

Ripuchkaptiymi animullayta sankaylla kichkan qiparachikun.
Achakanas ajallullayta qichuruwan.

Kukulinay caminullayta, lastrullayta waqaychapullay,

Misi ñawi tukuchallay llaki takichallaykita takiykapullaway
mana pisipay qaypawananpaq,
Antuku atuqchallay qinachallaykita waqaykachillapaway
akuchallay miskinanpaq.

Kukulinay imam kay kawsay
Ni chusiqpas ayallayta munanchu
Triste vidallaytam takipuwan.

Kukulinay manas parachu wiqillaysi,
Kukulinay manas wayrachu ayallaysi
Mana cuerpoyta tarispanmi qawallachkan.

IV Sapachallay pasña

Sapachallaymi sumaq wayta purikuni
Urqupaq, Apupaq takipuspay.
Aqay, waqay sumaq, sapan, qichu warmi kani.
Qillqay qillqay walichayuq chitaykunata michikamuni.
Pirway apullam chayllakunata apachimuwan,
Terciopelo waytata apachimuwan.
Aqay, waqay, sumaq, sapan, warmi, kakuni,
Hamuy Pirwa apu,
Ilipipiq, Ilipipiq, samayniyman yaykuykamun,
chisinkuyllatam pasakunki
mana pipas qawawananchikpaq.
Aqay waqay sumaq warmi kani.
Apupa paqchaman yaykuspay.

V Pillpinto

Mariposa chayllaraq uru kasqanmanta qullsirqamun,
Mariposa quru uru riqrallanta mastarispá pawan
Mariposa wayta chawpinman usturuspa puñun
Mariposa puñusqanmanta rikcharillaptinsi
Pawayta munaptin, waytamanta wichiyykun
Mancharisqa hatarin hinaspa qawakuptin
Rapranpi Ilipipiq escharchallansi mana kasqachu.
Wañusqa puñusqanpis maqtatukuq runa lliptirullasqa.
Mariposa waqasqanmanta waytapa chawpinman yaykuspas
Tikraykachan, maymi wiqin chayasqanmansi waytapa purun
laqakuta qallarisqa
Pillpintus pawan.

VI Urmay

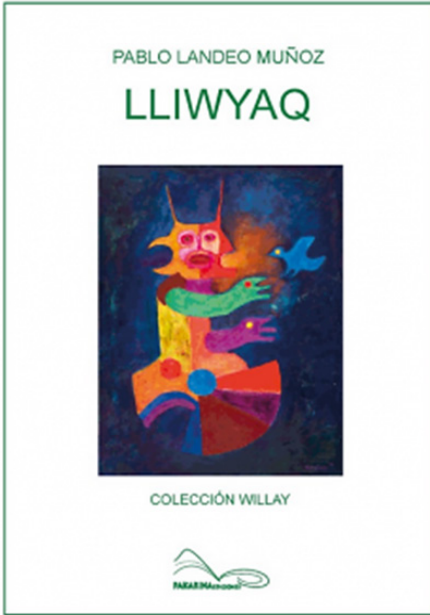
Musuq chakas tuñirqamun

Sumaq rurukunas wichirqamun
Hatun chikchiparas yacharmun
Uywakuna quyuramun
Imam kay kawsay, mana pitapas, mana maytapas hawkayay
chayamunchu
Terciopelo waytapas manañam waytamunñachu,
Killapas manañam achkirimunñachu.
Mama Alipas manañam qispimunñachu.
Llaqtas chawpi llakipis rikcharin,
Uchuy hatun, warmi qari mana rimanakuspa
Qamyá akuta akuspanku

Manas rupaypas rupancho,
Manas parapas paranchu. 🐦

YUYARIYKUNA

UNAYPACHA
Rimanakuypaq

**Landeo Muñoz, Pablo. (2021).
Lliwyaq. Lima: Pakarina Ediciones.**

Willakuykuna huntasqayuq qillqamaytu. Runasimillapi qillqasqa. Lliwyaq niyninga kanmanchiki llapanyaq utaq llipinyaqpas. Aswanqa huñusqa kaymanpaschá minkariwachkanchik, hinataq lliw ayllusimikunata kuskanchananchikpaq.

Sutilla qawariypaqmi kachkan qillqamaytupa uyanpi, Alberto Quintanillapa (runa llimpiq talaverimanta riqsisqa) llimpisqan “Paisaje fantástico”. Laqtamasinchikpaq riqsikuyhina. Kay qillqamaytupi willakuykunaqa yupawan tawa kallmapi rakisqam. Sapa rakisqapitaqmi, tawa willakuykuna kachkan.

Chay tawanchasqa kayninga, qichwasimipa

tawantin suyukunaman chiqirichisqa kasqantachá yuyarichiwanchikman. Willakuykunaqa 117 rapipi qillqasqan ñitichisqapi maytuyamusqa, llapallan mnaqkuna, atiqkuna, qichwasimi llanllarichiypaq ñawincharinanchikrayku.

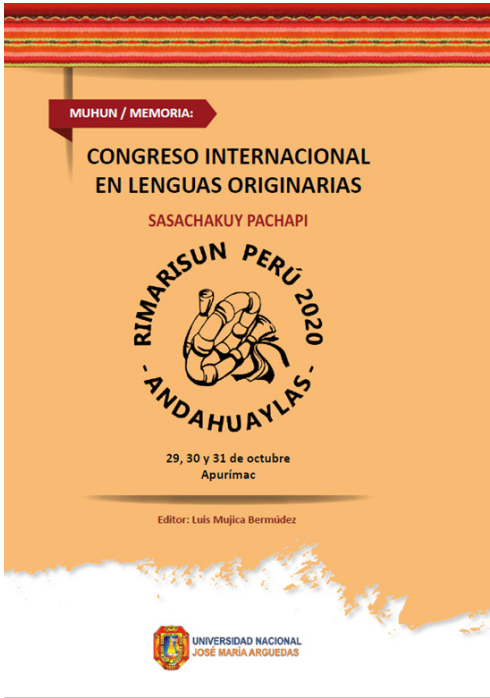
Qillqaqninga, willakuykunata maypi, imaypachapi ruwasqantam churamun puchukayninpi. Chayqa nichkanman pi runapsa maykunaman mitmastin kawsakuyninta, hinallataq qichwasimipas sunquchasqa kasqanrayku hinataq maykunamanpas mitmallantaq, runakayninchikpa uywanakuynin, yachaynin kaspa.

Aswantaqmi willariyta munani, hawa runa, huk simipi qillqaqkunapa nisqantapas qichwasimimanmi tikrachisqa; chayqa kanman, ñawray simikunata kuskayachiy munayninpaschá, imaynam runakunapas piwanpas, maywanpas kuskayasqanchiktahina. Rimanakuykuna kaqmi kallpachasqa, supaychasqa, hatarisqa hinallataq rawraq-hinaraq chayaykun likaquinman.

Wakin willakuypim qallariynin saqmakuq-hinaraq yaykumun sunqunchikman, imakuna tupachisqanpas kikin kawsakuy-ninchikman niraqchasqataq rikurin. Runapa usuchinakuyninpas tikranpasqamanta qawarichisqa; chaywanqa munachkanman runapa qapaqhina qawarisqa kasqan qullunanta, pachakutiriyman minkariwachkanchikman-taq. Runamasinchikpa sunqun wakchayayman qaykusqa kasqanta supaychakuyman aysarichiwanchikpaq.

Kantaqmi imaymana rimaykuna, qunqasqaña kaqkuna hatarichisqa, kallpancharisqa. Chayqa puncha-punchaw rimayninchikpi llanllarichinapaqpaschá allin kanman, chaynapi chiqaptapuni ayllusimi mallwanapaq.

Kunanpachakunaqa ñam makinchikpiña Lliwyaq likaykunanchikpaq kachkan. (GCC). 🐦

Muhu: Congreso Internacional en Lengua Originarias- Rimarisun Perú 2020

Mujica, Luis (Editor). (2021). Muhun/Memoria: Congreso Internacional en Lenguas Originarias, sasachakuy pachapi. RIMARISUN PERÚ 2020; 29,30 Y 31 de octubre de 2020, Apurímac; Andahuaylas, Universidad Nacional José María Arguedas (UNAJMA).

Congreso Internacional Rimarisun Perú 2020 Yuyayninmi, 29, 30, 31 octubre killata, 2020 watapi, Andahuaylas llaqta, Apurímac markapi ruwasqapa Muhunmi qispirqunña. Kimsa punchawpi rimarisqa qillqakunatam qispichiqninkuna churamunku qawarinapaq. Kay maytupiqa 10 yachaysapakunapa, 26 qichwa simichaqkunapa, 28 castellano simichaqkunapa ruwasqankutam tariykusun.

Congresotaqa Universidad Nacional José María Arguedasmi puririchirqan; Universidad San Cristóbal de Huamanga, Universidad Nacional Micaela Bastidas, Universidad para el Desarrollo Andino, Universidad Nacional de Huancavelica, Instituto de Educación Superior Pedagógico Público José María Arguedas paykunapiwan kuskanchastin qispichirqayku.

Achka runa, qichwasimi kuyaqkunam qillqasqankuta apachimuspa yachasqankuta riqsichirqanku. Qayarikuyqalliw qichwasimipi, huk ayllu simipipas, llaqtapa kawsayninmanta riqsichiqa minkakurqan. Hinallataqmi, ayllu simikunamanta taripasqanta hamutaynintapas kamarichirqanku.

Tawa kallmapim qillqakunapa ruwasqanta mastarinku. Huk kallmapim chunka tawayuq qillqakuna Qichwasimipi qillqasqa kachkan. Iskay kallmapin, Conferencias Magistrales sutichasqapim, pichqa qillqakuna kachkan. Kimsa kallmapi, chunka hukniyuq qillqasqakuna kachkan. Tukunapaq, tawa kallmapi, Congresopa chumayninta rikurichinku.

Congresopa ruwasqanqa muhuhinas wiñaypaq qispirqamun. Ichapas, sapa wata rimanakuy ruwanapaq huktawan kamachinmanku. Perú suyupiqa 48 ayllusimikunam kan, chayllaraqmi huknin simillapiraq llaqta runakunapa hamutayninkuna kuskanchasqa rikurimuchkan. Wakin ayllusimikunapas imay punchawpas runankunapa munasqankumanhinam hatarimunqaña. (LM). 🐦

ORDENANZA N° 2392-2021, ayllusimikuna Limapi rimanapaq.

Lima llaqtapi, 2021 watapi, 23 setiembre killapi tayta Jorge Muñoz Wells, Alcalde Metropolitano Limapi kaq Ordenanzata N° 2392-2021, sutinta qillqaykuspa, lliwpaq riqsichimun. Chay Ordenanzaqa kamachiqillqam “para la promoción, difusión y enseñanza de la lengua Quechua y otras lenguas originarias en la provincia de Lima”, Perú uma llaqtapi kananapaq.

Qallariyninpi kaynata nin: “La presente Ordenanza, que es de aplicación en toda la provincia de Lima, tiene como finalidad promover el uso y conocimiento de la lengua Quechua y otras lenguas originarias en la población de Lima Metropolitana, a efectos de conservarlas y revalorarlas como parte de la identidad cultural del país” (Art. 1).

Chayraykum, ayllusimi rimaq runakunaqa munasqankumanhina yachasqankuta maypipas rimakunqaku. Alcaldepa ruwasqanqa kusapunin, kay Unaypachamanta, ruwasqanwan anchata kusikuniku. Chaynachusmi lliw Perú suyupipas kanman. 🐦

Maytusqa qillqakuna

Lliw kamichi qillqa qawayta munaspaqa, kayta llaipykuy: <https://busquedas.elperuano.pe/normaslegales/ordenanza-para-la-promocion-difusion-y-ensenanza-de-lalenguasoriginarias-en-la-provincia-de-lima-ordenanza-no-2392-2021-1996259-2/>

ORDENANZA N° 022-2021-MDT Talaverapi qichwasimi mastarinapaq.

Talavera distritopi, 2021 watapi, 18 octubre killapi Abel Serna, Alcalde, Ordenanzata N° 022- 2021-MDT riqsichimun. Ordenanzaqa qichwasimi yachanapaq hinallataq maypipas rimakunapaqpas. Iskay articulopi haynata nin: “Declárese de interés distrital la promoción del uso y conocimiento de la lengua Quechua en el distrito de Talavera”. Chaysi, qichwasimitaqa sayarichina, chiqirichina, yachachinataqsi. Lliw oficinakunapis qichwasimi runakunata yachasqan siminpis llamkapakuqkuna chaskinqaku. Ñuqanchikmantaqa, alcaldepa nisqanmahinaqa runapa sunqunmi chaninchasqa kanqa, hinallataqmi runakayninta unanchasqa kanqa. Chayqa kusapunim. 🐦

Congreso de la República del Perúman qillqa

Qichwa simi rimaqkuna Congreso de la Republicapi usuchisqa kaptin llaqtakunapi runankuna, teqsimuyu wasikunapi kaqkunapas sayarispanku kay qillqata Congreso umalliqninman apachinku. Qillqaqa castellanopi qichwapipas qillqasqam karqan. Kaypiqa qichwapi kaq qillqasqatam churamuyku.

Tawa tiqsimuyu wasikuna, iskay institutokuna qillqataqa apachirqanku: Univesidad Tecnológica de los Andes, Universidad Nacional Micaela Bastidas, Universidad Nacional San Cristóbal de Huamanga, Universidad Nacional José María Arguedas, Instituto de Educación Superior Pedagógico Público de Huancavelica, Instituto de Educación Superior Pedagógico Público “Nuestra Señora de Lourdes” de Ayacucho.

*Apurímac, Ayacucho, Huancavelica markakunapi, 30 agosto
killapi 2021 watapi.*

Señora:

MARÍA DEL CARMEN ALVA PRIETO

Presidenta del Congreso de la República del Perú

Pte.-

Kay qillaqasqapa tukupayninpi sutichasqakunam, qamta napaykuyku chaynataq llapan congresistakunatapas; hinallataqmi llakikuyniyku uyarichikuyta munaniku, 26 punchaw agosto killapi, Consejo de Ministros umalliqpa rimarisqanrayku sasachakuy kasqanmanta.

1.- Congreso de la Repúblicaqa akllasqa runakuna llapan llaqtakunapa rantinmi. Congresaqa hina llamkasqankuraykum Lima llaqtapi takyasqa tarikun – Limaqa catellanopim kachkan: “es el que habla”-, kaypiqa llapan Perú suyumantam rimanakunapaq, kamachiy qillqakuna ruranapaqpas huñukunku. Chaynapim, Congresopiqa llaqtakuna imaymana kayninpi sayarispanku tinkunakunku, chaynanpapim ñawray suyuta sayarichin (Constitución del Perú, art. 93).

2.- Perú suyupa Constitución Políticanqa sapa runapa imayna kayninta yupaychaspam hatallinan, “chiquap kamachikuyninrayku” (art. 1); rimakuyninraykuqa pipas manam usuchisqachu kanan “sapa runam mayqan umalliqwanpas, rimay yachakusqanpi, tikrachiqwan rimanam” (art. 2); kikin Constitucionpunim nin: “castellano simi, chaynataq, maymi rimasqankupi, qichwa simi, aimara simi, llipin ayllusimikunapas riqsisqa simikunam, kamachiqillqapa qanpihina” (art. 48).

3.- Iskay pachak wataña qispisqa suyu kachkaptinchikpas, ayllusimi rimaqkunaqa manaraqmi chaninchasqachu kachkanku, aswanraqmi rimaqninkunata wakinchay, usuchiypas kachkanpuniraq. Chaynapim sunqu rawray kan, Congreso ukupi –lliw runapa atisqanmanhina rimananpaq kachkaptin- umalliqpa ayllusimi rimasqanta harkasqanku, runa kayninta hinataq constitucionpa chaninchasqanta waqlispanku.

4.- Perú suyu llapan runakunam munayniyuq kanku uywanakusqan hinallataq yachanakusqan simi maypipas rimarinanpaq. Ayllu siminwan rimarinantaqa manam pitapas qarkakunmanchu; wakinqa uyariq sunqunwanmi imawanpas yanapachikuspan hapichinan. Ayllusimin rimaq runa chiqnipakuywan qaqchayqa runa kaynintam sipin. Aswanqa, imaymanapakunamanta yanqapuni usuchinakuytam kallpanchan.

5.- Kayhinata qawaripaykum mayqin maypi runa rimariptin michakuyninkutaqa karunchaniku. Aswanqa, kikin Estadom lliwpaq kasqanrayku rimarinan hinataq uyariyta atin ñawray ayllusimikunapi. Chulla simillapi rimanakuyqa chullayaymi hinataq waranqantin runa ayllusiminkupi rimaqkunata chinkachiymi, chaypas kamachiqillqa kachkaptin, rimanaq, waqaychanapaq, mallwachinapaq, huqarinapaq, wiñarichinapaq hinataq ayllusimikunata mastarinapaqpas (Ley N° 29735).

6.- Perú suyu congresistakunata kamachiqillqakuna riqsinankupaq waqariniku, aswanqa, políticas linguisticas sayarichiyman churapakunankupaq, hinataq akllasqa kasqankurayku, imaymana kayta yuyaychaspa, suyuntinpi runapa imapas yachananpaq rimanakuyman churapakunankutaq. Chaynallataqmi, congresistakuna pantayninkumanta yuyaymanayman yatkuchunku, hinakaqla yachayniyuqkunapaqhina, hinakaqla rimayniyuqpaqhina qawasqankuqa waranqantin runakunatam kirin; llaqtapa pampachayninta mañakuchunkutaq, suyunchikpaq ancha suyasqan pachapi waqlisqankumanta.

7.- Democraciataqa puririchina sapa runata munayninmanhina ayllusimi rimayninpi hinallataq ima yachayninpi chaninchaspa, imaynam José María Arguedaspa nisqanpihina: Ñuqaqa Perú suyupa supaychasqa llaqta runanmi kani, ancha kuisqa saqrachina, cristiano, indiotaq, españolpi hinataq qichwasimipi rimaq”, chaynapiqa manachá pipas hawa runahinachu qawarisqa kanman.

Tukunapaq, suyunchikpi pisiq Instituto Nacional de Lenguas Originarias paqarinanta mañakuyku. Instituto kaspaga Perú suyupi ayllusimikunata, hinallataq llaqtakunapa imaymanapi kawsakuyrintam kallpanchanman. Chaypaqmi suntur wasikuna, Tiqsimuyu yachaywasikunapas sayariyta munanku, Perú suyupi llapan ayllusimikuna mallwarichinarayku.

Kuyakuywan,

Dr. Fredy Vega Loayza
Rector UNAMBÁ

Dr. Zenón H. Arevalo Mezarina
Rector UTEA

Dr. Manuel I. Vera Herrera
Presidente CO UNAJMA

Dr. Ranulfo Cavero Carrasco
Vicerector de Investigacion UNSCH

Dr. Edwin Huarancca Rojas
Director General
IESPP “Nuestra Señora de Lourdes”

Dr. Ruben M. Escobar Sánchez
Director General
IESPP “Huancavelica

Yudi Lloclla Cruz
Directora “Paz y Esperanza”

Lic. Máximo Soto Pareja
Decano-CORLAD Apurímac

Gabriel Carbajal N., Regulo Pastor Antezana
Zenón J. Leguía Carrasco, Luis Mujica Bermúdez
Anibal bellido Miranda, Gavina Córdova Cusihumán
Jose Pardo Gomez, Jose C. Arévalo Quijano
Antonio Rodas Antay, Mirian K. Ortiz Guillén
Marleny Atiquipa Pariona.
Siguen firmas.

UNAYPACHA

Rimanakuypaq

II Wata, 2 Yupa, 2022 enero

Unay pachamantañam qillqaq runakuna ruwasqankuta qawarichiyta munanqaku. Sapakamam yachasqankumanhinam qawasqankuta, riqsisqankuta, taripasqankuta ukusunqunpi kaqkunatapas rimanakuypaq qawarichiyta munachkarqanku unay pachapaq.

MINKARIY

UNAYPACHA. Rimanakuypaq qillqaqkunata, yachaqkunata, llaqtakunapa ayllusimin kuyaqkunatapas qayarikuyku, qichwasimipi qillasqanku mastarinankupaq.

Qillqakuna (yachaykunata, taripaykunata, hamutaykunata): 800-1000 rimaykunawan.

Willakuy (ñawray willakuyta, harawikunata, takikunata): 500 rimaykunawan.

Unancha (maytukunamanta, qillqakunamanta): 300 rimaykunawan.

Qillqa: Times New Roman 12, 1.5 karunchaynin.

Qillqasqapa patachaynin:

Sutichaynin /qatiq sutichaynin.

Qillqaq (kuna): Sutin, taytamamananta. Kamaq kaynin, chaskinan.

Ñawiyinin: qichwasimipi, castellanopipas.

Yaykuynin /riqsichiyinin.

Chawpin.

Tukupaynin /puchukaynin.

Maytusqa qillqakuna.

Qillqanapaq RM N° 1218 – 85 – ED kamachisqanta qatina.

APA kamachisqanta qatina.

Qillqasqa churamunapaq:

unaypacha@unajma.edu.pe

30, diciembre 2021, wichqakuynin.

CONVOCATORIA

La revista UNAYPACHA. Rimanakuypaq, convoca a escritores, estudiosos y amantes de las lenguas originarias a publicar sus trabajos en quechua.

Artículos (estudios, ensayos, reflexiones): entre 800 a 1000 palabras.

Literatura (narraciones, cuentos, poesía, canción): hasta 500 palabras).

Reseñas (libros, revistas, publicaciones): hasta 300 palabras.

Letra: Times New Roman 12, espacio 1.5.

Esquema de los artículos:

Título / subtítulo.

Autor (es): Nombres y apellidos. Institución, correo electrónico.

Sumilla: en quechua y en castellano.

Introducción / presentación.

Contenido.

Conclusiones.

Bibliografía.

Seguir la normativa de escritura quechua: RM N° 1218 – 85 - ED.

Para citar usar la norma APA.

Enviar los textos a:

unaypacha@unajma.edu.pe

Fecha de entrega: 30 de diciembre 2021

Suñaqkuna:

Kamachiqkuna:

